

9/15/02
2/3/02

Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний педагогічний університет
Історичний факультет

**ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ**

“ПІВДЕННИЙ АРХІВ”

(ІСТОРИЧНІ НАУКИ)

Випуск VIII

Херсон 2002

Затверджено вченою радою історичного факультету Херсонського державного педагогічного університету

Рішення президії ВАК про атестацію від 8 вересня 1999 р. (бюллетень №5, 1999)

Рішення Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України 21.12.2000 р. про реєстрацію (свідоцтво серія KB №4756)

Редакційна колегія:

Дарієнко В.М. -	д.і.н., професор (головний редактор)
Сінкевич Є.Г. -	к.і.н., доцент (видавничий редактор)
Сінкевич І.Ю. -	ст. викладач (відповідальний секретар)
Добролюбський А.О. -	д.і.н., професор
Колесник І.І. -	д.і.н., професор
Сусоров В.Д. -	д.і.н., професор
Тригуб П.М. -	д.і.н., професор

Мова видання: українська, російська

Адреса: Україна, 73000, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27, Херсонський державний педагогічний університет, історичний факультет, тел. (0552) 32-67-60

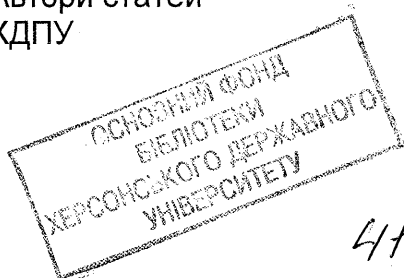
E-mail: sinkevich@kspu.kherson.ua

Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки.- Вип.8.- Херсон: Видавництво ХДПУ, 2002.- 136 с.

ISBN 966-8249-01-1

© Автори статей

© ХДПУ

493799

ЗМІСТ

Всесвітня історія

- В.Н.Дариенко** Українские переселенцы, казачество и казахи в революциях 1917 года и Гражданской войне.....
- С.В.Пронь** США та нормалізація японсько-китайських відносин у 1970-х роках.....

Історіографія

- Є.Г.Сінкевич** Історична наука в II Речі Посполитій – основні риси та взаємовпливи з провідними європейськими науковими течіями.....
- О.Д.Каплін** К.С.Аксаков у першій половині-середині 1840-х рр. і його «слов'янофільські» погляди на історію Росії.....
- Н.В.Шушляннікова** Культурно-історичні процеси на Херсонщині кін. XVIII – поч. XX ст.: історіографія проблеми.....
- Ю.Куценко** Історіографічний образ Михайла Драгоманова в творчості І.Лисяка-Рудницького.....
- В.В.Ржеутський** Археографічна діяльність та джерелознавчі праці І.П.Крип'якевича
- Д.А.Бравцев** Релігійний фактор у визвольній війні середини XVII ст.: до історіографії питання.....

Регіональна історія

- В.В.Грибовський** Питома вага землеробства у господарстві причорноморських ногайців XVI – на початку XIX ст.
- А.А.Кучеренко** Діяльність “Просвіт” півдня України по розгортанню культурно-освітнього руху на початку XX ст.....
- Є.Сінкевич, Н.Кузовова** Проблеми національної освіти на Півдні України.....
- В.А.Добровольська** Становлення та розвиток системи жіночої освіти півдня України на початку XX століття.....

Релігієзнавство

- К.К.Недзельський** Православна ортодоксія як центроутворюючий принцип релігійного світогляду І.Огієнка (митрополита Іларіона).....
- О.Ю.Бойков** Фанатизм як фактор релігійної свідомості.....
- Н.І.Недзельська** Дітонародження як мета шлюбу в авраамістичних релігіях.....

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Украинские переселенцы, казачество и казахи в революциях и Гражданской войне

Проблемы социальной ориентации различных сословий Российской империи в революциях 1917 года и в Гражданской войне имеют огромную историографию, всесторонне изучались и продолжают интенсивно изучаться. Разработка же этнического аспекта в поведении сословий не приветствовалась. Хотя, по нашим наблюдениям, такой аспект, несомненно, оказывал определенное влияние на политическую ориентацию и конечные судьбы целых сословий. По крайней мере, - в определенных регионах страны. Особенно в регионах с резко выраженным сословным размежеванием и значительной национальной пестротой населения. Одним из таких был юго-восток империи.

Поскольку юго-востоком историки не всегда обозначают территорию в строгом соответствии с географическими координатами, четко обозначим границы исследованного района, событийная конкретика которого стала основой для выводов изложенных в настоящих заметках [1]. Это Букеевская губерния, Уральская область, Мангышлакский уезд Закаспийской области. По нынешнему административно - территориальному делению он включает крупные области современного Казахстана: Уральскую, Гурьевскую, Мангышлакскую области и часть Актюбинской. Один только Мангышлакский уезд, получивший в 1921 г. права губернии, превосходил по размерам Францию в её тогдашних границах. При крайне низкой плотности населения, отсутствии крупных городов в очерченном регионе проживало 1 млн. 210,8 тыс. чел.[2]

Подавляющую часть жителей составляли казахи, за ними по численности шли православные, в массе своей - выходцы из России, Украины и Белоруссии. Правовое положение сословий в первую очередь определялось особенностями их хозяйственно-экономических занятий и военно-политической ролью в имперском государственном механизме. Казахи занимались по преимуществу кочевым скотоводством. Посевы злаковых культур были совсем незначительными. Это посевы проса, размещавшиеся на полуострове Мангышлак в предгорных районах, где можно было использовать поливные воды.

Только со второй половины XIX века казахи начали платить 10-процентный налог с приплода животных. До этого с мусульманского населения Туркестанского

края царское правительство никаких налогов не взимало. На армейскую службу мусульмане не призывались. Впервые были призваны только через два года после начала первой мировой войны, в 1916 г. Но не на фронт, не в действующую армию, а для выполнения военно-трудовой повинности в тылу.

Уральское казачество представляло собою военно-служилое сословие. За 30-ти десятинный земельный надел на одну семью все мужское казачье население (с 18 лет) обязано было согласно Положению 1835г. нести военную службу в течение 25-ти лет. Со своим обмундированием, холодным оружием и боевой верховой лошадью.

По реформам 60-70-ых гг. XIX века срок службы для казаков сокращался до 20 лет, с 1909 – до 18 лет.

В Уральской области второе место по численности после казахов занимало сословие так называемых иногородних. С подачи академика С.Н.Покровского, все исследователи их ошибочно принимают или за «сплошь эксплуатируемую массу» или даже за «беженцев и эвакуированных» по обстоятельствам военного времени. На самом же деле - это в основном жители городов и казачьих станиц, официально не причисленные к войсковому казачьему сословию. Они занимались преимущественно работами по найму в зажиточных казачьих и казахских хозяйствах, ремеслом, торговлей, предпринимательством. По данным «Обзора» за 1916 г., иногородние составляли 14,2% от общей численности населения, а в городах – от 53 до 99%. Первыми иногородними явились переселенцы так называемой первой волны. Они прибыли в Туркестанский край (и не только в Уральскую область) в основном по собственному почину. Переселенцев, рисковавших отправиться в столь отдалённый, по представлениям того времени, край привлекало практически полное отсутствие налогов на капитал.

В первые два десятилетия XX в. второй поток переселенцев привел к формированию новой категории населения на Зауральной, т.е. находящейся к востоку от реки Урал, стороне, - переселенческого крестьянства. Подавляющую массу его составили украинцы, сохранявшие свой родной язык, обычаи и традиции. Белогвардейские генералы в мемуарах именуют эти поселения «хохлацкими посёлками».

Государство бесплатно выделяло переселенцам земельный надел в 20,8 десятин. К 1916 г. из земель Переселенческого и Запасного фондов было отмежевано 218 поселенческих участков с общей площадью 1млн. 107 тыс. 516 десятин.[2] Участки отводились как в общинное, так и в индивидуальное

пользование. Допускалось также хуторское заселение. На 1 января 1917 г. общее число крестьян-поселенцев достигло 56 тыс. 548 душ. А вместе с поселенцами первой волны XIX века – 80 тыс. 650 чел. Имелось 3034 чел. самовольных поселенцев. Так официально именовали тех крестьян, которые не получили государственного надела земли. Они засевали всего 806 десятин арендованной земли – четверть десятины на человека. [3]

Изучению социального расслоения и нарастания конфликтных противоречий во всех вышеназванных категориях населения нами посвящены соответствующие главы в двух монографиях и ряд статей, к которым мы и отсылаем читателя. [4] В них также проанализированы процессы формирования вооруженных сил красного и белого движений, а также каналы зарубежной идеологической, военной и политической поддержки. Достаточно подробно освещены основные этапы вооруженного противоборства в ходе Гражданской войны.

Однако представляется актуальным с позиций сегодняшнего подхода поразмыслить ещё над одним вопросом - над наиболее общими социально-психологическими трудностями социальной ориентации трёх вышеназванных категорий населения в годы революции и гражданской войны. А главное - подытожить, к каким первым очевидным и исторически долгосрочным последствиям привело само вооружённое противоборство. К таким раздумьям побуждает нас и то обстоятельство, что историческое эхо гражданской войны и сегодня, вследствие распада некогда единого государственного Союза по-разному отражается на судьбах потомков, выходцев из трёх выше названных сословий.

После ликвидации монархического правления в Туркестанском крае, как и в целом в стране, резко был ускорен давний процесс сословной и политической дифференциации. Торгово-промышленная буржуазия, средние и мелкие слои торгово-ремесленной буржуазии явились источником формирования административно-управленческого аппарата органов Временного правительства на местах. Они заняли места в управленческих структурах исполнительных областных и уездных комитетов. Кстати заметить, сплошь и рядом аппараты исполнительных комитетов численно возросли в сравнении с управленческими аппаратами при губернаторах. Наиболее политически активная часть из вышеперечисленных сословий являлась в провинции социальной базой и опорой Конституционно – демократической партии (кадеты). Их лидером выступал выходец из семьи сотника Уральского казачьего войска, профессор ихтиологии Н.А.Бородин, член ЦК партии кадетов. Без достаточно тесного союза буржуазии из сословия иногородних с

казахской буржуазией антисоветские силы и белое движение в казахских и сопредельных с ними областях не получили бы тех размеров, какие имели место в период гражданской войны.

Из особенностей формирования пролетариата на окраине Российской империи проистекали как сильная сторона рабочего движения (острота социальных протестов), так и слабая (отсутствие больших стабильных коллективов). Поэтому не случайно многонациональный коллектив нефтяников Эмбы, среди которых много было выходцев из Западной Украины (специалисты по «галицийскому» бурению) ранее всех в западнотуркестанском регионе добился создания Советов рабочих депутатов и провозглашения их полномочия на главных промыслах Эмбы – Доссор и Кульсары. Однако при первом же натиске сравнительно небольших белоказахских вооруженных формирований полковника Толстова сдал свои позиции без боя. Почти весь коллектив рабочих промыслов Эмбы предпочел эвакуироваться со своими семьями в Астрахань, под защиту тамошнего много численного пролетариата. Однако там от участия в сражениях охватившей всю страну гражданской войны уклониться не удалось. Из нефтяников срочно был сформирован специальный отряд для освобождения нефтепромыслов от белых. После первой же неудачи его состав потом вливался в другие формирования, в том числе и краснофлотские для «отвоевания» у белых эмбенской нефти, поскольку, постоянно напоминал морскому командованию Ленин, «нужда в нефти отчаянная».

В областном центре крупнейшей Уральской области и одновременно официальной столице Уральского казахского войска советскую власть большевикам в союзе с левыми эсерами удалось провозгласить только благодаря помощи со стороны пришедшего контингента рабочих и солдат, которые были заняты там (более тысячи человек) на строительстве военно-промышленных объектов. Партийную организацию левых эсеров, размежевавшуюся с правыми во время осенней кампании по выборам в Учредительное собрание возглавлял Д.Б.Колостов (из украинских переселенцев второй волны). Большевистской организацией областного центра руководил учитель местной гимназии П.И.Дмитриев. Численный её состав неизвестен, её сила скорее всего заключалась в поддержке со стороны большевистского Саратова и Самары, под политическим руководством которых потом формировались силы для борьбы против белого движения. Очагом и базой которого в этом обширном регионе стало казахское степное Приуралье. Оно как пробка затыкало путь центральным большевистским властям в Среднюю Азию, в первую очередь - на Узбекистан и в Туркмению, не говоря уже об огромных

просторах самого Западного Казахстана. Оба руководителя Советов потом погибли: левого эсера Колостова расстреляли вместе с 26-ю бакинскими комиссарами ашхабадские правые эсеры, Дмитриев погиб в белоказачьей тюрьме.

Кстати заметить американские представители от чикагских скотобоен несмотря на обстановку войны осмотрели весь степной регион для оценки мест под будущие скотобойни. А в моем домашнем архиве есть небольшой дневничёк скромного статистика В.В.Фаресова. Наблюдательный старик подсмотрел, как американские инженеры, хозяева которых опоздали к разделу западноказахстанских нефтяных полей между нефтяными фирмами Англии и Швеции, тайком воровали у счастливицков выбуриваемые с запахами нефти керны и в чемоданах доставляли их на исследования в Штаты. Читатель моих заметок наверное в курсе, что ныне там монопольно хозяйничает «ШЭЛЛ». Это маленький экскурс в детали мотивов об интересах к внутреннему гражданскому противоборству со стороны внешних сил, которые принято называть интервенционистскими.

В Букеевской губернии Советы провозгласили себя властью раньше, чем её удалось утвердить в пролетарской Астрахани, административным властям которой до лета 1917 года подчинялось население губернии. Объяснялось это тем своеобразным обстоятельством, что в Букеевской губернии едва ли не вся масса взрослого мужского населения казахских аулов все три сезона промысла рыбы на Волге находилась там, в среде радикально настроенных трудовых коллективов. С таким же настроением возвращались в аулы и крепкие мужчины - грузчики с Поволжских пристаней. Астраханское казачье войско на степные аулы букеевских казахов как-то повлиять не могло, так как его станицы располагались на противоположной, правой, стороне Волги. Да и заниматься дальними соседями им не было особого резона, поскольку их станицы находились возле пролетарских мест, у гоодов Царицын, Астрахань, Черный Яр и Красный Яр.

На обширном Мангышлакском полуострове абсолютная часть населения, занятая кочевым скотоводством, в силу самой системы и технологии хозяйственной деятельности не имела физической возможности вовлекаться в бурную политическую жизнь и предпочитала, в силу этого обстоятельства, придерживаться политики нейтралитета.

Центром узда был город Форт Шевченко, в крепости которого в своё время отбывал десятилетнюю ссылку-солдатчину великий Кобзарь. Форт населяли исключительно батраки-рыболовы, целиком зависевшие от монополиста-скупщика осетровых и частиковых рыб и владельца судов, снастей и продовольственных

товаров З.К.Дубского (украинец, переселенец первой волны), монополиста по скупке и продаже мяса и шерсти Отарбая Имангазиева (казах из местного племени Адай). Торговцы помельче являлись выходцами из Азербайджана, Ирана и Армении. Понятно, что в степных, находившихся в постоянном движении со своими стадами аулах, на всём протяжении революционного противоборства и гражданской войны Советов не возникало. Большевистские агитаторы там так и не появлялись. А однажды прибывших в дальние кочевья бело-казачьих послов собрание родовых старейшин встретило с традиционным гостеприимством, хорошо опоило и выпроводило. Но никаких мобилизаций молодых джигитов на фронт борьбы за белую идею не позволило.

В Форте небольшая клика старых местных и набежавших из Ашхабада уездных чиновников только в январе 1918 телеграфировала в Петроград, что она, в соответствии с поступившим из Петрограда циркулярным требованием советских властей, тоже признаёт советскую власть. До сведения населения довели её персональный состав: Во главе Исполкома уездного Совета встал бывший царский уездный начальник Мервского уезда Ашхабадской области полковник Г.Черкасов, а председателем Совета - тоже полковник и бывший уездный комиссар Временного правительства, сын городского начальника из г.Красноводска П.Ф.Васильев. Соответственно подобрался по социальному составу и кадровый аппарат Исполкома.

Только в марте 1918 г. солдатам небольшого местного гарнизона при поддержке рыбацкого батрачества удалось принять решение о необходимости сменить политику Совета и социальный состав его кадров. Однако местной купеческой верхушке города, в руках которой находилось продовольственное снабжение, удалось мирно распустить солдат по домам. После занятия Форта краснофлотцами главный свидетель событий командир местной солдатской роты – И.Бажакин был аккуратно отравлен.

Если оценивать социальную активность в целом по всему юго-восточному региону России, по активности участия в революционных процессах впереди шли рабочие Уральской области, батрачество Внутренней (Букеевской) орды, солдаты гарнизонов городов и солдаты-строители военно-промышленных объектов. При этом различие по национальному составу на социально-политической активности существенно не отражается.

Организаторам белого движения удалось вовлечь в активную вооруженную борьбу против Советов больше всего (относительно численности населения) уральское и астраханское казачества.

Надежды на широкое использование украинского переселенческого крестьянства потерпел крах, как у белых, так и у большевиков. Заслуживает особого внимания то обстоятельство, что в ряде переселенческих посёлков Уральского уезда имелись единственные во всем Западном Казахстане сельские большевистские партийные ячейки, тяготевшие к своему центру, находившемуся в поселке Александровском. Их руководителями были, по их собственному выражению, «деревенские вожди большевизма – прибывшие с фронта солдаты» – Даниил Рой, П.П.Кайдаш и др. Переселенческое крестьянство заявило руководителям белого казачьего движения о своём нейтралитете. Это, конечно, «не мешало церемониться с крестьянами по части реквизиций», вспоминал генерал Акулинин. Однако мобилизовывать поселковых мужиков в свои ряды казачьи офицеры так и не решились.

Но и в ряды красных формирований крестьяне-переселенцы не отправлялись. В своей переписке с ЦК РСДРП (б) местные большевики объяснили свою позицию тем, что «город Уральск со своими окружающими станицами стоит между нами и вами большой преградой и имейте ввиду, это действительно преграда» (стр. 215).

Буржуазно-байской контрреволюции не удалось поднять большие массы трудового населения казахских аулов на борьбу против трудового населения революционной России путём розыгрыша антирусской националистической карты. И хотя правители Алаш-Орды создали свои собственные национальные формирования, подключили их к союзу с Колчаком, ещё ранее к союзу с уральским белым казачеством, тем не менее численно алашордынские силы были, в сравнении с казачьими, далеко не пропорциональны численности казахского населения региона. Алашордынское правительство, отмечал генерал Акулинин, играло серьёзную роль не только в продовольственном и сырьевом обеспечении Отдельной толстовской армии, но и в её экипировке, снабжении транспортными средствами и пр. Проблема же ориентации между лагерями революции и контрреволюции среднего и бедняцкого слоёв казачества неразрывно связана с их материальным положением и военно-общинной формой собственности. Эти факторы объективно обуславливали колебания середнячества между буржуазией и пролетариатом и непоследовательный союз с пролетариатом. Помимо этого в борьбе за эти категории населения существенную роль играли факторы социально-психологического содержания. Осознанию массой рядового казачества конкретно-

классовой сущности явлений освободительных и революционных процессов в России препятствовали укоренившиеся в его сознании и психологии сословные стереотипы и общинные ценностные установки. В их ряду на первое место выступали сословно-общинный эгоизм и индивидуализм, уходившие своими корнями в далёкое прошлое.

В предоктябрьский период экономическое состояние большинства личных казачьих хозяйств оставалось выше уровня средних крестьянских хозяйств страны. К тому же казак пользовался некоторыми политическими привилегиями в сравнении с трудовым не казачьим населением. В силу этого в его сознании длительное время уживалось представление о возможности сохранения и даже развития внутриобщинной, внутрисословной демократии с участием в подавлении освободительных движений за пределами общин. События революции 1917 г. и гражданской войны показали, что именно в расчёте на этот стереотип и строили руководители белого движения свои пропагандистские акции, вовлекая середнячество в лагерь белого движения.

Пропаганда, рассчитанная на казака-середняка, строилась также с учётом и того социально-психологического качества, которое присуще всякому индивидууму в обществе, основанном на частной собственности и конкуренции - на боязни всяких перемен. Нагнетая страх в связи с притязаниями иногородних слоёв населения на казачьи привилегии, середняку предлагали авторитарную политику, скрытую под оболочкой казачьего автономизма, в качестве защитной реакции перед динамизмом радикальной ломки социальных устоев.

Что касается казака-торговца средней руки, то лидеры антисоветского движения использовали его склонность к консерватизму, который традиционно являлся для него защитной реакцией перед лицом всяких изменений. Однако сословный эгоизм и индивидуализм под воздействием революционных процессов и многолетней революционной пропаганды оказались недостаточными стимулами для включения лидерами белых всей казачьей бедноты в свой лагерь. В её сознании уже в конце XIX-начале XX вв., особенно после революции 1905-1907 гг., в какой-то мере начала проступать идея, что большинство её социальных требований следует разрешать не только на пути реформирования внутриобщинных и внутривойсковых отношений, но и на уровне государственной политики. Политика царя с её особенно жестокими и кровавыми мерами в годы войны и революций, дала обильный материал для развития сознания, ориентирующегося на восприятие идей обновления жизни. Однако, следует вопреки встречающимся у некоторых исследователей

утверждениям, прямо и твердо подчеркнуть, что весь исследованный нами корпус самых разнообразных документальных источников даёт основания утверждать, что Уральское казачество, в отличие от других казачьих войск, не создавало своих советов казачьих депутатов.

Структурные особенности казачьих общин, сосуществование общинного сектора и частного мелкособственнического, а также наличие внутриобщинных и общих для всего войска государственных обязанностей выступали основой не только для притязаний индивида на ответственность общины за оскудение его хозяйства, и обвинений со стороны общинной аристократии в адрес самого индивида за его нерадение, отсутствие усердия, за неисполнение традиционной обязанности иметь «исправное» хозяйство. Поэтому отправная концепция для пресечения социальных притязаний строилась на внушении, что причины бедности индивида, носят не социальный, а морально-психологический характер. Стойкость этого взгляда имела глубокую традицию. В XVI-XVII вв. Община не содержала своих ослабевших членов. Они свидетельствуют документы, «за скудостью уходили в Русь».

Сложными и противоречивыми оказались также социально-политические ориентации уральского фронтового казачества, возвращавшегося в свои станицы после демобилизации. Специфика поведения уральцев-фронтовиков заключалась в большей по сравнению со станичниками готовности к активным политическим действиям. Возникшие в большинстве мест организации фронтового казачества, особенно на Украине, Дону, в Оренбурге и Сибири, оказались влиятельными, чтобы помочь большевикам и левым эсерам возглавить революционное движение в казачьих областях. В результате в сознании массы трудового казачества страны, по мнению исследователей, укрепилась ориентация на советы и революционную идеологию. Фронтовики-уральцы не выступили носителями революционной идеологии. Исключение составили отдельные профессиональные революционеры – И.С.Ружейников, И.И.Ульянов, деятельность которых протекала вне пределов их родных мест и войска.

В юго-восточном регионе, удалённом от крупных пролетарских центров, требования фронтового казачества оказались недостаточно радикальными, чтобы преодолеть искусно расставленные препятствия. Не усвоив, а лишь восприняв революционную идеологию, испытывая глубокое недовольство старыми социальными порядками, устав от войны и карательных ролей, уральцы-фронтовики тем не менее не везде и не всегда последовательно адресовали своё недовольство государственной системе в целом и её военно-сословным органам. Взбунтовавшись

по возвращении в свою казачью столицу (декабрь 1917 г.) они ограничились лишь сменой наиболее одиозных, по их мнению, командиров и администраторов и второстепенных управленческих органов. В руках манипуляторов общественным сознанием сработал старый прием переноса недовольства, вызванного главным источником, на второстепенные объекты.

Весной 1919 г. руководители белого лагеря широко использовали остро отрицательную реакцию казачества, особенно его зажиточной и середняцкой части, на доктринальную политику большевистской власти в вопросах собственности, запрета торговли, неоправданной спешки в ломке старых форм хозяйства, сословных традиций, жестоких репрессий по отношению к участникам белого движения.

Эти факторы помимо прочих причин (усиление английских военных поставок, осложнение положения на других фронтах пр.) позволили полковнику В.С.Толстову свергнуть войсковое правление, объявить себя атаманом и применив массовые репрессии, поднять казачество на продолжение абсолютно уже безнадёжной и бессмысленной борьбы.

За время гражданской войны трижды был упущен шанс избежать неоправданных жертв. Первый раз весной 1918 г., когда на настойчивые предложения Уральского областного и Саратовского Советов Войсковое правление и его закулисные вдохновители (А.А.Михеев, Н.А.Бородин и др.) отказались от достигнутого соглашения жить в мире, «соблюдать нейтралитет» и первыми прибегли к оружию и жестоким расправам. В апреле-мае 1918 г. те же верхи контрреволюционного казачества отвергли настойчивые мирные предложения Казачьего отдела ВЦИКа и Совнаркома. Расстреляли правительственных парламентёров, главу делегации, своего земляка, казака, поэта и анархиста Филиппа Неусыпова повесили. Расстреляли противников вооружённой борьбы и широко использовали для развязывания гражданской войны белочешское выступление. В 1919 г. неоднократные предложения Советского правительства о прекращении вооружённого сопротивления были отвергнуты в расчёте на использование для продолжения борьбы грубых социально-экономических ошибок в аграрной политике и линии на расказачивание, допущенных самим Советским правительством.

Ограниченность социально-политического опыта, обусловленная узостью и замкнутостью военно-общинных организаций, формализацией и жёстким разделением функций, строгими дисциплинарными рамками и правилами делали казачество одной из категорий населения, сознание которого зависело от

собственных чувств, от традиций и привычек мышления и оставалось наименее склонным к теоретическому самоанализу. В его среде наиболее долго в сравнении со всеми слоями трудового крестьянства доминирующее влияние имели ценностные установки господствующих сословий и аппарата управления общественным сознанием.

Поэтому политработники Туркестанской армии и восстановленные ими Советы повели, по их словам, «настоящую борьбу за войско». Она включала широкую систему социально-экономических и политических мероприятий, а также мер идеологического воздействия, агитации. И, тем не менее, при окончательном отступлении на пустынный полуостров Мангышлак для бегства за границу (и это в январские морозы), «ушли целые станицы».

Дополнительные трудности восприятия советской власти были вызваны также тем, что на значительной территории Уральского казачьего войска её практическое проведение до вступления частей Красной Армии не получило распространения. Там после Октябрьского переворота в Петрограде сепаратная власть Войскового правительства была провозглашена немедленно, также поступило и казахское правительство Алаш-Орды. Во-вторых, сознание казачества усваивало новые социальные ценности и идеалы, будучи ещё внутренне глубоко привязанным к старым.

Практическая реализация декретов Советской власти в стране в целом повела к изменениям производственных и социально-экономических отношений, а вместе с ним изменениями психологии населения. По мере накопления опыта о практическом опыте Советской власти, сопоставления с ним реальной политики лидеров контрреволюции, особенно диктаторского режима атамана Толстова, наступил последний этап кризиса всех основных компонентов в сознании и ценностных ориентациях казачества.

В глазах казака оказались дискредитированными верования во всеобщий частнохозяйственный успех, надежды на возможность достижения равенства и справедливости в рамках военно-общинных организаций при старом аппарате войсковой власти. Неуважительная по отношению к уральским казакам колчаковская политика и толстовская атаманская диктатура убедили: неосновательны ориентации рядового казака на равенство в восхождении по лестнице военно-административной иерархии и пр. Участник белого движения убедился, что перед ним неприемлемая тоталитарная система, чуждая интересам именно трудового казака. Однако это

социальный опыт был получен непомерно, неоправданно высокой ценой, поскольку налицо был также негативный опыт советской диктаторской политики.

Необходимо также отметить политическую и нравственную ответственность за социальную трагедию Уральского казачества правительств стран Антанты и США. Именно от их имени кадет Н.А.Бородин, пользовавшийся в войске авторитетом, убедил в ноябре 1917 г. войсковое правительство подняться «горсти» казаков «против необъятной России». В кавычках слова взяты мною из выступления члена войскового правления рядового казака Найдёнова, который обращал внимание профессора на абсурдность и авантюризм его предложения. Поставка оружия, экипировки, и обещание прямой военной помощи действительно обеспечили честолюбивым генералам возможность вести борьбу под лозунгом: «Война до последнего казака, а станет неспособен – уходить на чужбину» (фраза из первого приказа атамана Толстова).

К сожалению, мне с горечью и болью приходилось лично наблюдать в России и Казахстане (Москва, Екатеринбург, Гурьев), как в условиях напряженных социальных ситуаций, возникавших в ходе перестройки, кое-кто из генералов и политиков пытался эти драматические страницы из истории казачества использовать в своих политических комбинациях. В замыслах, ничего общего не имевших с интересами народа, с поисками общенационального согласия и гражданского мира в нашем обществе.

И ещё один вывод представляется важным, если не основным. Конкретика событий 1917-1920 годов убеждает с несомненностью, что и Февраль 1917-го и Октябрь 1917-го - это общая полоса революции, которая представляла собою широчайшее, в основном самостоятельное, движение масс, несмотря на особенности региона. И здесь, как и по всей огромной Российской империи, в основе бурных требований классов, сословий, наций лежали не партиями или «ловкими» политиками спровоцированные претензии, а глубокие социально-экономические и политические мотивы, порождённые процессами, унаследованными ещё от предшествующего века и обострившимися до предела в первые десятилетия XX-го.

Радикализм требований масс стимулировался обстановкой империалистической войны, голода и других сопутствующих военному времени бедствий. Бурное революционное движение масс давало возможность всем политическим партиям, выступая от имени народа, не только реализовывать действительные интересы последнего. Но по большей части, прикрываясь его именем, используя его, народа, потенциал, отстаивать свои классовые, сословные, групповые цели. Даже - личные

амбициозные. К тому же партии получили возможность испытывать на практике как реальные, так и утопические доктрины, программные установки, социально-политические импровизации.

Всё это вместе взятое осложняло положение рядового участника событий. И только на основе тяжёлого личного опыта он, в конечном счёте, сделал выбор в пользу Советской власти с её партией большевиков.

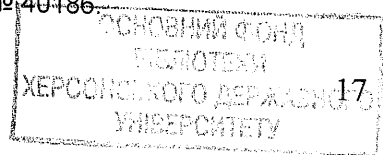
Не «праздниками трудящихся» (К.Маркс) явились революционные события 1917 года, а глубочайшими человеческими драмами, с колоссальными материальными и людскими потерями. Но и для тех, кто уцелел, эхо лет десятилетия сопровождается чувством социально-психологической конфликтности, раскола и отчуждённости.

Выступая на заседании фракции РКП (б) VIII съезда Советов Ленин предложил сдать в аренду иностранным капиталистам «превосходной» земли «...не менее чем в 3 миллиона десятин по реке Уралу, оставленных казаками в результате победоносного окончания гражданской войны, когда ушли целые станицы...» [5]. Как видим, экспериментатору широкого масштаба даже намного проще решать экономическую комбинацию с западными капиталистами, когда исконные собственники и защитники «миллионов десятин превосходных земель» выбиты, а остатки разбежались. Уральское казачество погибло, поскольку решительно не приняло идею Советов и большевизма и оказалось втянутым в вооружённое противоборство.

Казахское население понесло совершенно незначительные потери, поскольку его лидеры из либеральной партии Алаш, ловко маневрируя между вождями красного и белых движений, сумели уклониться от активной борьбы, как на стороне белых, так и на стороне красных. Украинское крестьянство Западной части Туркестанского края, провозгласив себя нейтральным, в основном страдало от бесцеремонных белогвардейских реквизиций, людских потерь почти не понесло. Однако сегодняшняя правда заключается в том, что после распада СССР тысячи из них (как и из других регионов Казахстана) стали вынужденными переселенцами, судьбой которых у нас пока никто не интересуется, поскольку большая часть их оседает в Российской Федерации. В глубинных, мало благоустроенных районах. И снова, как и сто лет тому назад, своё хозяйствование им приходится начинать с «освоения».

Литература и источники

1. Дариенко В.Н. Февральская революция на юго-востоке страны. М., Прометей. 1990; Его же. Борьба за власть Советов на юго-востоке страны. М., Прометей. 1990; Его же. Гражданская война на юго-востоке страны. М.: 1989. 224 с.: Деп. В ИНИОН АН СССР 22.11.89. №40186.

2. Статистический ежегодник России. Пг., 1915. С. 1-33.
3. ЦГИАЛ СССР, ф. 391- Переселенческое управление Министерства земледелия, оп. 1, д. 972, лл. 40-41; д. 710-О Земельном колонизационном Фонде в Азиатской России, л.20.
4. См. библиографию в автореферате: Дариенко В.Н. Революция и контрреволюция на юго-востоке страны». М., 1991. С. 46-49.
5. Ленин В.И. Полн. Собр. соч., т. 42. С. 11-112.

С.В.Пронь

США та нормалізація японсько-китайських відносин у 1970-х роках

Торкаючись стратегічної позиції Сполучених Штатів Америки стосовно Японії і Китаю, після закінчення другої світової війни необхідно, перш за все, підкреслити, що обидві країни займають важливе й особливе місце у зовнішньополітичній стратегії США. Позиція США до Японії в цілому відома і націлена на зміцнення військово-політичного японсько-американського альянсу як взаємовигідного зовнішньополітичного вибору. Але в останні часи Сполучені Штати все чіткіше усвідомлюють, що далеко не всі країни світу здатні відігравати важливу роль у формуванні майбутнього Азії як Китай. Тому навряд чи в найближчі роки Вашингтон піде на зміну стратегічного курсу на китайському напрямку. Політика визнання одного Китаю витримала випробування часом і дозволила США побудувати такі відносини з КНР, які поки що не піддаються впливу постійно виникаючих негативних факторів регіональної та глобальної важливості. В статті в "Форін аффес" колишній помічник держсекретаря США Дж.Най чітко виділив п'ять стратегічних "виборів", можливих для США в АТР:

- піти з цього регіону та керувати єдиною Атлантичною стратегією;
- вийти з альянсів в цьому регіоні, керуючись тим, що закінчилась війна;
- зробити спробу створити нежорсткі регіональні структури замість союзу у Східній Азії;
- створити регіональний альянс подібний до НАТО;
- забезпечити ведучу роль США.

З перерахованих "виборів", - підкреслив Най, уряд США прийняв рішення на користь п'ятого лідерства Сполучених Штатів, "- найкращої альтернативи як для Америки, так і для країн у цьому регіоні". [1]

Безумовно, що Японія – найбільший союзник США в Азіатсько-тихоокеанському регіоні і повинна намагатись будувати свої відносини з Китаєм, приймаючи політику США за основу. Сполучені Штати розглядають американсько-японський альянс в якості важливого фундаменту як для своєї політики безпеки в

районі Тихого океану, так і глобальних стратегічних цілей та визнають співпрацю з Японією для себе найголовнішою складовою.

Американсько-японський союз являється внеском не тільки в безпеку Японії, а також і в стабільність в АТР. Японія повинна повністю усвідомлювати ту міжнародну роль, яку вона відіграє стосовно безпеки у Східній Азії як наслідок її союзу з США. В додаток до створення політичної атмосфери щодо внутрішнього становища Японії, що посилить цю роль, Японія повинна активно підтримувати будівництво відносин США і Китаю як дружній “аутсайдер”. Це допомогло б розвитку відносин з Китаєм і було б на користь інтересів Японії. В майбутньому, якщо Китай прийде до визнання Японії як рівного партнера, стане можливим будівництво більш взаємовигідних японсько-китайських відносин. До того часу найкращим курсом для Японії буде наполегливе проведення постійного діалогу, націленого на розвиток відносин з Китаєм при збереженні пильної уваги до спрямованих відносин між США і Китаєм.

Своєрідним етапом формування засад у відносинах між Японією та Китаєм є 1970-ті роки. Безумовно, що важливу роль у цьому процесі відіграли Сполучені Штати Америки.

Відомо, що головним чинником у зовнішньополітичній концепції Сполучених Штатів у 1970-х роках була відповідальність за світову стабільність п'яти центрів – США, Західної Європи, Японії, СРСР та КНР. У першій президентській доповіді про зовнішню політику США на початку 1969 року Річард Ніксон наголосив: “Ніякий стабільний і міцний міжнародний порядок не буде досягнутий без внеску нації, населення якої становить більше, як 700 млн. чоловік”. [2] Безперечно, що мова йшла про Китай. Цікаво, що торкаючись цієї ж теми, Г. Кіссінджер у грудні 1969 року зауважив, що США “будуть судити про інші країни, включаючи комуністичні країни, виходячи з їх дій, а не посилаючись на аналіз їх внутрішньої ідеології”. [3] Під час свого візиту в лютому 1972 року до Пекіну Р. Ніксон підкреслював: “Нам важлива не внутрішня політична філософія націй. Важливим є те, яка політика цієї нації по відношенню до світу... до нас”. [4]

Особливо багатим на зовнішньополітичні події, які, безумовно, мали вплив на вибір шляху Японії в 1970-х роках був 1972 рік. Протягом першої половини року уряд Е. Сато не міг відійти від “шоку”, який він отримав від американсько-китайського зближення та повідомлення про візит президента Ніксона до Китаю. Деякі кола японської громадськості очікували, що отриманні американські “удари” примусять уряд переглянути зовнішньополітичний курс країни. Так, професор Кіотського

університету М. Косака заявив, що “акція США... по відношенню до КНР є гарним уроком для Японії, який змусить її проводити більш незалежний курс”. [5]

Але уряд Е. Сато не був готовим і не бажав переглядати свої дипломатичні концепції. Виступаючи в січні 1972 року на 68-ій сесії парламенту, міністр закордонних справ Т. Фукуда підкреслив, що відносини з США складають генеральну лінію зовнішньої політики Японії. Виходячи саме з цього, за словами Фукуда, японська делегація прийме участь у зустрічі з керівниками Сполучених Штатів у січні 1972 року. На переговорах у Сан-Клементе між Р.Ніксоном і Е.Сато японська сторона, перш за все, була зацікавлена в тому, щоб отримати від представників США інформацію про характер майбутніх переговорів президента з КНР: як вони вплинуть на військові зобов'язання США відносно Тайваню, південної Кореї, а також на американсько-японський “договір безпеки”.

Не дивлячись на те, що японці на переговорах були в загальних рисах проінформовані про новий курс США щодо КНР, візит Ніксона до Пекіну визвав певне нервування у Токіо.

Візит Ричарда Ніксона проходив з 21 до 28 лютого 1972 року. У склад офіційної делегації США, крім Ніксона та його дружини, входили державний секретар У. Роджерс, помічник президента з питань державної безпеки Г.Кіссінджер, спеціальний помічник президента з адміністративних питань Р.Холдeman, секретар Білого дому з питань преси Р. Зіглер, військовий радник президента Б.Скаукфорт, заступник держсекретаря у справах Східної Азії і Тихого Океану та інші. [6] Р.Ніксон протягом приблизно 70 годин вів переговори з прем'єр-міністром КНР Жоу Ень Лаєм, які проходили спочатку в Пекіні, а потім у Шанхаї. В перший день візиту американського президента прийняв Мао Цзедун. На цю бесіду президент прибув лише у супроводі Г.Кіссінджера. Слід зауважити, що всі зустрічі проходили в повній таємниці.

На банкеті в Пекіні, який дав Жоу Ень Лай на честь Р.Ніксона, президент підкреслив, що не дивлячись на наявність суттєвих протиріч між США та КНР, обидві сторони мають спільні інтереси, що переважають ці протиріччя. У привітанні китайського прем'єра візит президента був названий “важливою подією в історії відносин між Китаєм та Сполученими штатами”.

27 лютого 1972 року у Шанхаї було надруковане спільне американсько-китайське комюніке. У документі, переважно в загальних рисах, підкреслювалося, що:

- “розвиток нормалізації відносин між Китаєм і Сполученими Штатами відповідає інтересам всього світу;

- обидві країни бажають зменшити загрозу міжнародного воєнного конфлікту;
- сторони не повинні прагнути до панування в регіонах Азії. Кожна із сторін буде проти спроби будь-якої країни або групи країн встановити таке панування;
- кожна з сторін не має наміру вести переговори від імені третіх країн або укладати між собою договори, спрямовані проти інших держав;
- обидві сторони будуть вважати невідповідністю інтересам народів світу, якщо великі держави поділять світ на сфери впливу”. [7]

Відомий польський дослідник Станіслав Гломбінський у книзі “Китай і США” пише з приводу “шанхайського комюніке”: “Не має сумніву, що лише через деякий час можна буде оцінити ... значення цього документу. Але, важливо додати, що і візит президента США, і спільне комюніке викликали інтерес у всьому світі, що вони не розвіяли, а навпаки, посилили... побоювання того, чи не йде мова про нову форму союзу, направленого проти інтересів народів інших країн, та про новий поділ світу на сфери впливу”. [8]

Китайські лідери, підписавши шанхайське комюніке, фактично зафіксували в ньому розрив Китаю з соціалістичними країнами. В свою чергу, американська сторона ніби підштовхувала, а в окремих заявах небезпідставно натякала на пряме заохочування Пекіну до подальшого здійснення великодержавного зовнішньополітичного курсу. Саме так можна розглядати заяву Ніксона про те, що “сьогодні два наших народи тримають у своїх руках майбутнє всього світу”. [9]

В той же час комюніке ігнорувало такі актуальні для долі світу проблеми, як роззброєння, заборона ядерної зброї, боротьба проти агресії та інші. Хоча пізніше Г.Кіссінджер, аналізуючи комюніке, підкреслив, що працюючи над його змістом, “ми не мали на увазі конкретну країну” [10], але й теза про боротьбу з монополією наддержав у посиланні, дає можливість зробити висновок про антирадянський напрямок цього документу. Підводячи підсумок візиту Р.Ніксона до Китаю в лютому 1972 року відомий американський вчений-політолог Роберт Суттер виділяє чотири важливих моменти:

1. візит поклав кінець американській ворожнечі до Китаю;
2. зміцнив надію Пекіну на контроль над Тайванем;
3. заклав основу китайсько-американському співробітництву для подальшого розвитку Східної Азії в цілому;
4. сприяв новим позитивним крокам Пекіну... проти свого головного ворога – СРСР”. [11]

Загальновідомим є те, що розвиток американсько-китайських відносин завжди знаходився у центрі уваги японської дипломатії, так як зв'язки між цими країнами безпосередньо впливали на два важливих напрямки зовнішньої політики Японії – на її відносини із сполученими Штатами і Китаєм.

У зміцненні зв'язків з Пекіном керівники США бачили, насамперед, можливість створення загальної антисоціалістичної (на той період часу) платформи в політиці КНР, США та Японії. З цією ж метою Вашингтон намагався використовувати і японсько-китайське зближення.

Керівництво Сполучених Штатів досить активно виступало за термінове укладення договору "про мир та дружбу" між Японією та КНР. У серпні 1977 року держсекретар США С.Венс після візиту в Пекін відвідав Токіо, де зустрічався з прем'єр-міністром Т.Фукуда і заявив, що Сполучені Штати були б задоволені, щоб як найшвидше був підписаний японсько-китайський договір. [12] Це було сказано саме в той період, коли японсько-китайські переговори фактично знаходились у застійному стані внаслідок розбіжностей стосовно пункту "протидії гегемонії" в зовнішній політиці, якому китайські керівники намагалися надати антирадянський напрямок.

У травні 1978 року під час зустрічі з Т.Фукуда президент Д.Картер ще раз підкреслив зацікавленість Сполучених Штатів у підписанні договору між Японією та Китайською Народною Республікою. На думку американського політолога Карноу, "...США спокійно, але твердо запевняли Японію поквартитись з укладанням угоди з Китаєм". [13]

Підписання японсько-китайського договору Сполучені Штати розглядали як своєрідну передумову до повної нормалізації японсько-китайських відносин, як можливість перевірити готовність Пекіну до компромісу з Заходом щодо вирішення гострих політичних питань. Враховуючи всі складнощі нормалізації американсько-китайських відносин, Сполучені Штати були зацікавлені в досягненні домовленості між Японією та КНР тому, що це давало їм надію на можливість більш активного діалогу з новим пекінським керівництвом. Погодившись підписати договір, в який було включено положення, що "він не буде впливати на позицію кожної з сторін стосовно третіх країн" яке певною мірою нейтралізувало пункт проти "протидії гегемонії", Пекін пішов на певні поступки Японії. Американська преса оцінила це як відповідний сигнал того, що шлях до переговорів між США та Китаєм відкритий. Аналізуючи виступ Ден Сяопіна в Токіо (жовтень 1978 року), кореспондент "Нью-Йорк Таймс" Дж. Рестон підкреслював, що "візит до Японії заступника прем'єра Державної

ради... є ілюстрацією зміцнюючого тону китайської політики та народженого духу компромісу”.[14]

Японсько-китайський договір про мир та дружбу був підписаний 12 серпня 1978 року (вступив в силу 23 жовтня 1978 року) після обміну документами, який було здійснено у Токіо під час візиту Ден Сяопіна. У договорі підкреслювалося, що дві сторони: “1. Будуть будувати відносини на засаді п’яти мирних принципів та Статуту ООН, запобігаючи використанню сили або загрози силою”; 2. Виступають проти гегемонізму; 3. Будуть розвивати економічні та культурні зв’язки; 4. Погоджуються з тим, що стаття договору проти гегемонії не направлена проти будь-якої третьої країни”. [15] Договір був укладений терміном на 10 років. [16]

Разом з тим, необхідно зауважити, що як зарубіжна преса того періоду, так і американські вчені-політологи виділяли антирадянський напрямок цього договору. Так, Ден Сяопін під час свого візиту до Токіо в жовтні 1978 року особисто підкреслив, що китайсько-японський договір – “серйозний удар по дійсному джерелу гегемонії, яке загрожує миру та безпеці у всьому світі”. [17] (безумовно, що мова йшла про Радянський Союз, який, мов би у “покарання” Японії розташував на південних Курилах свій військовий контингент) [18].

Один з найвідоміших вчених-політологів Заходу Петер Калворорессі у четвертому виданні 1982 року свого дослідження “Світова політика після 1945” (перші три видання – 1968, 1971, 1977 років) відзначав: “Ден офіційно заявив, що китайсько-американсько-японський альянс спрямований проти Радянського Союзу”. [18] Професор історії інституту китайсько-радянських досліджень при Вашингтонському університеті Річард Торнтон у розділі своєї книги “Еволюція американсько-китайських відносин у 1969-1980 роках” запевняє, що “відносини Китаю з Сполученими Штатами були сконцентровані на спільних інтересах стратегічної лінії – створення контрбалансу ... радянській силі...”. [19] Автори монографії “Китайсько-радянський конфлікт” (редактор Герберт Еллісон), характеризуючи японсько-китайський договір, переконані, що його укладення було кроком у відповідь проти “радянсько-в’єтнамського договору про дружбу і співробітництво”, що був підписаний на “три місяці раніше”. [20] Досить цікаву характеристику японсько-китайському договору дає російський вчений Є. Бажанов у монографії “Китай та зовнішній світ” : “В серпні 1978 року був підписаний договір про мир і дружбу між КНР та Японією. Японці вирішили включити до нього положення про протидію гегемонії. Радянське керівництво могло спокійно ігнорувати це. Більше того, антикитайські положення включалися до багатьох міжнародних документів, які тоді підписувалися Радянським

Союзом. Але, без емоцій не обійшлося. Була проведена демонстрація сили (збільшення військового потенціалу на Далекому Сході), яка ще раз переконала і Пекін, і Токіо, і Вашингтон в ефективності “гри на почуттях СРСР”. [20]

Встановивши в січні 1979 року дипломатичні відносини з КНР, Сполучені Штати фактично доповнили ту ланку, яка зв'язувала антирадянський напрямок американсько-японського “договору безпеки” та японсько-китайського “договору про мир та дружбу”. Хоча і США, і Японія пішли на нормалізацію відносин з КНР, виходячи насамперед, з особистих державних інтересів, (які, безумовно, не завжди і не в усьому співпадали); головною рисою, яка характеризувала загальну мету цих країн щодо Китаю, було намагання США і Токіо використати “антирадянський дух Пекіну для зміцнення своїх позицій в межах протистояння двох систем. [21]

Намагаючись повною мірою використати Японію для реалізації своєї політики щодо Китаю, Сполучені Штати спробували запобігти повторенню негативного досвіду “ніксонівського шоку”. З усіх питань, що торкалися контактів з КНР, проводилися досить ретельні американсько-японські консультації, усі візити американських посадових осіб до Пекіну, як правило, супроводжувалися відвідуванням Токіо, де проводився обмін інформацією про стан зв'язків з Китайською Народною Республікою. Ці кроки диктувались не тільки необхідністю координації політики щодо КНР, але й бажанням ще більше зміцнити союзницькі зв'язки останньої з Японією, що зміцнювали, в свою чергу, позиції США у відносинах з Китаєм.

Намагання США узгодити з Японією свою політику щодо КНР пояснювалося також необхідністю заспокоїти тих, хто був наляканий тим, що акцент американської далекосхідної політики був перенесений з Японії на КНР. Рішення Вашингтона припинити дипломатичні відносини з Тайванем з 1 січня 1979 року та денонсувати американсько-тайваньський договір про “взаємну спільну оборону” з 1 січня 1980 року викликали в Японії серйозне занепокоєння щодо американської готовності виконувати обов'язки перед союзниками. Директор японського Дослідницького інституту Номура Д.Токуяма з цього приводу писав: “Ефект нових відносин між США і Китаєм повною мірою проявиться лише через декілька років; стосовно негативного ефекту, то на жаль, він проявився в підриві довіри до США серед країн Східної Азії. Країна, яка обіцяла ніколи не залишати на призволяще долю Південного В'єтнаму, ні Тайваню, тепер залишила обох”. [22]

Нормалізація американсько-китайських відносин, що було завершальним етапом процесу становлення нового рівня зв'язків між США, КНР і Японією, суттєво вплинула на політику Токіо у сфері мілітаризації країни. Починаючи з 1972 року

Пекін, який до встановлення японсько-китайських міждержавних відносин, виступав як противник озброєння Японії починає займати позицію все більш активної підтримки укріплення як японсько-американського військового союзу, так і японської воєнної могутності, прикладаючи при цьому всі зусилля направити їх в антирадянське русло. Під час візиту до Японії в жовтні 1978 року Ден Сяопін у бесіді з прем'єром Фукуда прямо заявив, що він “з розумінням відноситься до японсько-американського договору безпеки і до збільшення оборонного потенціалу Японії”. [23]

Така позиція Пекіну цілком задовольняла японський уряд, який в свою чергу, використовував заяви такого змісту, щоб якимось чином пояснити громадськості збільшення воєнної могутності, збереження та зміцнення військового союзу з Сполученими Штатами. Так, міністр закордонних справ Японії С.Окіта, відкрито визнав на початку 1979 року, що не можна відкидати те, що ... зміни в міжнародних обставинах зробились дещо сприятливішими щодо ставлення Японії до військового союзу з США, особливо, зміни в політиці Китаю, який сьогодні вітає договір безпеки”. [24]

Японський уряд, який за характеристикою відомого американського політолога Р.Соломона, “внаслідок нормалізації американсько-китайських відносин позбавився одного з головних факторів напруженості у післявоєнній політиці – китайської критики японсько-американського військового союзу” [25], суттєво активізував зусилля щодо зростання військового потенціалу країни та зміцнення механізму воєнного співробітництва із Сполученими Штатами.

Курс Японії на посилення військової могутності повністю задовольняв глобальні стратегічні розрахунки США. Висунувши тезу про те, що “міцний Китай відповідає інтересам Сполучених Штатів”, адміністрація Картера приділяла значну увагу військовому співробітництву КНР з Японією. Поклавши за основу ідею відомого американського політолога і державного діяча З.Бржезінського про “тристоронні японсько-американсько-китайські консультації з соціально-економічних проблем регіону, а можливо, і з військово-політичних питань” [25], керівництво Сполучених Штатів почало розробку особистої концепції співробітництва трьох країн саме у військовій галузі. У дослідженні вчених Брукінгського університету щодо національних пріоритетів такого альянсу, підіймається питання про можливість поєднання зусиль на особливих напрямках, наприклад, на спеціалізації в галузі боротьби з підводними човнами, що “... відповідало б координації військової політиці США, КНР та Японії” [26]. З цього приводу газета “Інтернешнл Геральд Тріб'юн” підкреслювала: “Сполучені Штати не заперечують проти зміцнення китайського

військового потенціалу руками своїх союзників, якщо це не порушує балансу сил між КНР і Тайванем і не викликає занепокоєності ні в Японії, ні в Південній Кореї”. [27]

Питання про особливу роль Японії в американських планах мілітаризації Китаю стало особливо дебатуватися після того, як США почали конкретну реалізацію планів військового співробітництва з Пекіном. Японський дослідник Я.Нокада в книзі “Військова сила і політика в Азіатських країнах: Китай, Індія, Японія” стверджував: “Японські військові експерти... переконані в тому, що китайські лідери виступають за... співробітництво з Японією в сфері модернізації промисловості, особливо в галузі важкого машинобудування і технології, включаючи радарів, танків, бронетранспортерів... В Японії серйозно занепокоєні з приводу конкуренції з США та іншими країнами в галузі військового постачання в Китай”. [28]

Нормалізація дипломатичних відносин між США та КНР сприяла активізації й американсько-китайських торгівельно-економічних зв'язків. Так, у січні 1979 року була підписана американсько-китайська угода про науково-технічне співробітництво, а в липні цього ж року – торгівельна угода. Це було відразу використано діловими колами Японії як відповідне пропагандистське обґрунтування необхідності розширення японських позицій на китайському ринку. Газета “Майніті Дейлі Ньюс” з цього приводу писала: “Немає гарантій того, що США, які запізнилися” в Китай, сьогодні не використовують всі свої сили, щоб завоювати китайський ринок. Якщо це так, то зменшена конкурентна здатність японських товарів, що пов'язано з підвищенням курсу ієни, може привести до того, що на долю Японії, яка має географічну перевагу перед США, буде припадати ще менша частина торгівлі з Китаєм”. [29] Необхідно зауважити, що реальна оцінка позицій Японії та США на китайському ринку дає можливість зробити висновок, що Сполучені Штати напевно не мали можливості на той час зробити серйозну конкуренцію Японії на сучасному ринку.

Незважаючи на обмежені можливості японсько-американської конкуренції на китайському ринку, Пекін робив все необхідне, щоб якимось чином стимулювати її. Під час візиту в КНР у травні 1979 року міністра торгівлі США Х.Кренса, Ден Сяопін підкреслив, безумовно розраховуючи і на слухачів у Токію, що “американсько-японська торгівля не повинна поступатися за обсягом японсько-китайській”. [30]

Розвиток співробітництва між США, КНР та Японією, що здійснювався наприкінці 1970-х років на антирадянських засадах, безумовно, вплинув на зовнішню політику останньої. Японія була зацікавлена в зміцненні зв'язків з США і КНР, вбачаючи в цьому важливий фактор зміцнення позицій проти Радянського Союзу.

Розраховуючи на підвищення своєї ролі в міжнародних відносинах на Далекому Сході, Японія активно приймала участь у розширенні співробітництва з Пекіном. Як проголосив під час підписання японсько-китайського договору "про мир і дружбу" 1978 року міністр закордонних справ Японії С.Сонода, "якщо Японія і Китай візьмуться за руки і стабілізують становище в Азії, і Радянський Союз, і Сполучені Штати Америки, і ЄЕС будуть приділяти Японії більше уваги". [31]

Проголошена міністром оборони США Г.Брауном концепція американсько-китайських "паралельних стратегічних інтересів" та "стратегічного співробітництва" фактично мала на увазі і участь Японії в проведенні антирадянської політики. Ще в серпні 1978 року колишній міністр закордонних справ Японії Т.Кімура зауважив, що "Японія разом з Сполученими Штатами і Китаєм можуть виробити єдину глобальну стратегію проти СРСР". [32]

Аналіз підсумків візиту прем'єра Держради КНР Хуа Гофена в Токіо і а візити заступника прем'єра Ген Бяо у Вашингтон у травні-червні 1980 року демонструють явний паралелізм підходу США і Японії до своїх відносин з Пекіном. Під час зустрічі з китайськими керівниками в обох столицях підкреслювалось співпадання оцінок розвитку ситуації в світі. Разом з тим, намагання пекінського керівництва "прив'язати" японську політику до свого антирадянського курсу, викликали негативну реакцію в Японії. Постійне підкреслювання китайськими лідерами "антирадянської мети" зближення між КНР, Японією та США, не задовольняло Токіо. Японія намагалася зберегти принаймні подібність до офіційно проголошеному курсу на "багатосторонню і мирну зовнішню політику".

Звернення Пекіна до тези про "зміцнення "антирадянського фронту" ставили японське керівництво в дуже складне становище і певним чином змушували виступати з заявами про те, що Японія не збирається приймати участь у політиці "оточення СРСР".

Не дивлячись на активізацію американсько-китайських та японсько-китайських відносин у 1970-х роках, навряд чи можна з упевненістю говорити про можливості трансформації зв'язків між цими країнами у військово-політичний союз. Обмеженням формування союзу між трьома країнами залишались відмінність соціально-економічних систем та взаємна недовіра.

Література

1. Nay J.S. the Case for Deep Engagement.-Washington.-Vol.74.-№4.-1995.- August.-P.92-94.
2. Public Papers of the: Richard M.Nixon.-Wash.,1970.-P.181.
3. Kissinger H. White House Years.- Boston, 1979.-P.192.
4. Nixon R. The Memories of Richard Nixon.-N.Y., 1978.-P.562.
5. Japan Times.- 1972.-January 10.

6. Washington Post.-1972.-February 13.
7. Peking Review.-1972.-March 3.
8. Гломбинский С. Китай и США. -М.: Прогресс, 1975.-С.288.
9. Washington Post.-1972.-March 1.
10. The New York Times.-1972.-February 28.
11. Sutter R. China-Watch: Toward Sino-American Reconciliation.-Baltimore, London., 1978.-P.109.
12. Mainichi Daily News.-1978.-January 1.
13. Foreign Affairs.- 1979. n. 3.-P.596.
14. The New York Times.-1978.October 31.
15. Япония. Справочник.-М., 1992.-С.519.
16. 40 лет КНР.М.:Наука, 1989.С.387.
17. Peking Review.-1978.-n.45.-P.3.
18. Г. Кунадзе. В поисках нового мышления: о политике СССР в отношении Японии // Мировая экономика и международные отношения. -1990.-№8.- С.61.
19. Calvororessi P. World Politics Since 1945.-London,N.Y. 1982.-P.75.
20. Thornton R.C. China: A Political History.-Colorado, 1982.-P.355.
21. The Sino-Soviet Conflict. A Global Perspective /Ed. by Ellison H.J./ Seattle, 1982.-P.180.
22. Бажанов Е.П. Китай и внешний мир.-М.: Международные отношения, 1990, С.85.
23. Демченко М.В. Договор, попустительствующий агрессору // Советское государство и право.-1979.-№7.-С.122
24. Newsweek.-1979.-January 29.-P.4.
25. Japan Press servise.-1978.-Oktober 24.
26. Pacific Affairs.-1979.-Vol.52.- n.3.-P.440.
27. Asian Security in the 1980: Problems and Politicies for Time of Transition.- Santa Monica, 1979.- P.28.
28. Brzezinsky Zb..The Fragile Blossom.-N.Y., 1972.-P.136.
29. Setting National Priorities: Agenda for the 1980.-Wash., 1980.-P.416.
30. International Herald Tribune.-1978.-n.17.-June 18.
31. Military Power and Policy in Asian States: China, India, Japan. - Boulder, Colorado,1980.-P.162.
32. Mainichi Daily News.-1979.-January 3.
33. China's Economy and Foreign Trade 1978-1979.-U.S. Department of Commers.-Washington, 1979.-P.19.
34. Pacific Affairs.-1978.- №3.- P.310.
35. Japan Times.1978.- August 13.

The anther, using resources of foreign and state periodical issues, literature works of the world-famous American and Japan Study historians (P. Calvororessi, R.C. Tornton, Zb.Brzezinsky, E. Bazhanov, G. Kunadze ...), views a difficult problem of the Japan and China relationships development and coming into being since 1972 to 1979 and shows the role of the United States in this process.

ІСТОРИОГРАФІЯ

Історична наука в II Речі Посполитій – основні риси та взаємовпливи з провідними європейськими науковими течіями

Жовтневий переворот у Росії, завершення першої світової війни, розвал імперій на теренах Європи на думку багатьох дослідників обумовили переломне значення 1918 року в європейській історичній науці. Нам видається таке бачення сумнівним, хоча, воно не стосується польської історіографії. Відбудова незалежного народного життя дійсно змінила підвалини організації історичної науки в Польщі. Середовище польських істориків відчуло опіку влади та сприяння, хоч не завжди так добре, як того очікувалося від відродженої держави.

Визначальне значення для розвою польської історичної науки мав розвиток вищих навчальних закладів. Поруч із діючими університетами в Кракові та Львові, відновилися університети у Варшаві, Познані і постав Католицький університет у Любліні. Надбанням міжвоєнного двадцятиріччя (1920-1930-ті рр.) був значний розвиток осередків історичних досліджень, перш за все науково-дослідних і дидактичних, які дуже рівномірно розмістилися по всій державі. Спеціалізувалися вони часто в окреслених напрямках пов'язаних із дослідженням історії регіонів. До їх здобутків можемо віднести відновлення наукових бібліотек, архівів, музеїв, підготовку необхідних фахівців, залежно від здійснюваних дослідницьких програм. Пов'язано це було із загальним розвитком наукового історичного часописьменства. Саме тоді успішно вдалося завершити організаційне об'єднання істориків: у 1925 році під час VI загального з'їзду польських істориків у Познані на місці локальних організацій покликано до життя загальнодержавне Польське Історичне Товариство, яке з часом охопило своїми відділеннями всі регіони держави.

У перші роки по здобутті незалежності визначні представники польської історичної науки, закликали до фундаментальної переорієнтації польської історіографії, закликаючи опиратись на себе, шляхом формування нових поглядів на польську минувшину – здійснюючи пошук нової відповідності потребам тогочасної дійсності Польщі, та відтворення її історії. Один із корифеїв давньої варшавської історичної школи, котрий отримав університетську кафедру в незалежній Польщі, В.Смоленські, стверджував (1919 р.), що умови незалежного життя нівелювали головне переконання, за яким історична наука трактувалася як один з інструментів порятунку [3]. Занепад Речі Посполитої втратив ту актуальність, яку він посідав у історії для багатьох поколінь, гноблених неволею. Зникала потреба читання народів політичних лекцій із метою справи спасіння і для наповнення її мотивами,

почерпнутими з катастрофи занепаду. У цьому контексті, дослідники польської минувшини були вільні від необхідності давати народові поради щодо порятунку, були позбавлені однієї з найскладніших проблем, що затрудняли подальший пошук правди. Виходячи з цього - мета історичної науки, так само як інших умінь, полягала в пошуку правди для самої правди, без погляду на її практичне значення в біжучій хвилі щодо минувшини.

Низка істориків підкреслювала, що в нових умовах польська історіографія повинна дужче ніж коли-небудь раніше керуватися постулатами історичного об'єктивізму, однак не всі прагнули зрезигнувати з визначенням її навколо-пізнавальних, чи суспільно-виховних завдань. Інший із провідників польської історичної науки Міхал Бобжиньскі вважав (1920 р.), що "нова Польська держава потребує так само історичної правди, як потребувало її покоління добиваючись для себе тієї державності", але одночасно доводив, що стосовно відродження Польської держави визначальним є безсумнівна ревізія історичних поглядів, ширше дослідження джерел. Але ревізія та повинна проходити в сполученні непохитного духу вольності, а ще твердого духу праці, обов'язку і самопожертви. Нова польська історична синтеза, на його думку, мала полягати в тому, "...що повертатися мусимо не навколо питання, як і для чого упали ми, скоріше навколо питання, як рухалися ми це з упадку і з яким засобом сил, моральних та фізичних, з якими установами і стосунками стали ми до будівництва державності"[5]. М.Бобжиньскі, з перспективи правлячого табору нав'язував до історіографії німецької, вказуючи, що визначальним предметом історичної науки повинна бути "власне політична історія"[6].

Ще один визначний представник середньої генерації тодішніх істориків Станіслав Закжевскі (1873-1936 рр.) вважав (1923 р.), що по здобутті незалежності погляд історіографії на народне минуле "втратив відчутно-політичне забарвлення". Своє бачення задач історіографії стосовно відродження II Речі Посполитої С.Закжевскі заключив у наступному узагальненні - осередком всіх зусиль мусить стати думка, що відродження державності спонукає загал обивателів старанно студіювати історико-політичні розвідки, в яких втілено жадання народу озброєного в потужну бронь, яку становить держава. На його думку - польський народ був і буде народом державницьким, який творить особливий напрямок культури. У науковій праці та вихованні суспільства польська історіографія мусить зайняти в історії народу належне місце, співвідноситися з його реальними справами і турбуватися про його майбутнє.

Було зрозуміло, що в інші підходи сповідували історики, котрі не симпатизували правлячому табору, але залишалися ще до нього в опозиції рухом народно-демократичним. Чинили то на дуже різні способи. Погоджуючись із підходом, що здобуття незалежності може змінити погляди на цілісність історії Польщі з точки зору бачення занепаду. Так, В.Собецькі маючи на увазі рух народний підкреслював (1923 р.), що “на місце поколінь мучеників приходить тепер покоління молоде, рвучись до нової мети, до нових шляхів”, і виражав погляд про необхідність визначення його “святинь” у давніх часах шляхетської Речі Посполитої. “Не тільки в казематах епохи порозборової – твердив він - скільки скоріше серед буйного життя часів золотої вольності Речі Посполитої шукати нам пора пов’язання теперішності з майбутнім”. З іншим поглядом виступав наступник Шуйського та Смолкі на краківській університетській кафедрі Владіслав Конопчиньскі. Погоджуючись із думкою, що “відродження державності повинно змодифікувати наше бачення минулого”, виражав він погляд (1925 р.), що “демократизація суспільства вказує вивчати тим пильніше минуле народних верств, а не тільки шляхти” [7]. Подібних голосів було значно більше.

На закінчення огляду поглядів видатних представників польської історичної науки, що вимагали реорієнтації підходів до польського минулого, висловлюючись одночасно за створення нового бачення історії Польщі додамо ще голос одного з найвідоміших тогочасних польських істориків, Марцелі Ханделсмана (1882-1945 рр.). Стараючись узгодити позиції різних сторін він повідав (1930 р.), що кожному поколінню сучасна дійсність накинута інші стосунки до минулого і підготувала засади до іншого бачення. Звично, по оптимізмі надходить час на реалізм. Вимагає того світовий стосунок до завдань історії. Бажання того потреба власного народу. “Бо одного тільки бажання від нас, навчити свій, народ польський правди, хоч би найбільш гіркої, найбільш історії бруталної, чи правди щирої, без прикриття і без фразеру, правди “правдивої”. Бо тільки в ознайомленні сурової дійсності, такої, яка існує, і дійсності такої, яка існувала, обиватель великого, вільного народу може виховати собі на творчість свідомий образ свій, образ народу і держави”[1].

Як і в якій мірі надії на вартості історичних подій та загальне формування нового бачення історії Польщі це здійснилося? Якщо це стосується справи бачення минулого, то окрім публікації стосовно часу передрозборового загальної політичної історії Польщі (1920-1923 рр.), академічних підручників середньовічної (Роман Гродецькі, С.Захоровські, Ян Дабровські, 1926 р.) і новітньої історії (до розборів) Польщі (Владіслав Конопчиньскі, 1936 р.), зборового діла Польщі, її історії і культури (3 т., від

1927 р.), єдине власне бачення, що охопило загал історії Польщі (більше дискусійної) - справа двотомна "Історія Польщі" Вацлава Собєського (1923-1925 pp.).

Відсутність єдиної синтетичної концепції характеризувало також опрацювання збірними силами польських істориків "Великої всесвітньої історії" (10 т., від 1935 р.). Брак бачення цілісної історії Польщі у працях Юзефа Шуйського, Міхала Бобриньського чи Владислава Смоленського не заступили опрацювання окремих дідин польської історії: історії культури (Олександр Бруцкнер), господарчої (Ян Рутковскі), чи врешті військової (Маріан Кукел). Формування нового бачення історії Польщі утрудняла та обставина, що поглиблювалася рефлексія теоретично-методологічна яка не належала до міцних сторін тодішньої польської історіографії. Поза нечисленними винятками – такими, як зацікавленість методологією історії в спосіб професійний М.Ханделсман (Питання теорії історії, 1919. Історія. Засади методології історії, 1921. Історія. Засади методології і теорії пізнання історичного, II вид. змінене, 1928;), який нав'язував до нових методологічних концепцій, поширених зарівно в науці німецькій, французській, а також особливо впливи західноєвропейських ідей (зокрема нав'язування до традиції номологічної). Творці польської школи господарчої історії Францішек Буяк і Ян Рутковскі, як і інші тодішні польські історики дуже мало цікавилися теоретично-методологічною проблематикою історії. У невеликій мірі на пробудження серед них зацікавлень методологічними напрацюваннями, що направляли також історичні дослідження сприяв відомий соціолог, учень Еміля Дюркгейма, Стефан Чарновскі (1879-1937 pp.).

Проявляючи зацікавлення до історіографічних досліджень шукачі ключа до розуміння польської історії в неповторній психіці польського народу, такі як Я.К.Корвін-Кохановскі та Фелікс Конечний (1862-1949 pp. - історик, 1905-1914 pp. редактор краківського журналу "Слов'янський світ"), проявляли щораз більше зацікавлення до поглядів А.Тоєнбі (Тоєнбі написав передмову до опублікованої англійською мовою праці Ф.Конечного "Про чисельність цивілізацій"), розвиваючи цивілізаційну концепцію історії. Погляди Ф.Конечного справили значний вплив на розвиток польської історичної науки 1920-1930 років та на формування світоглядних засад творчої інтелігенції. Привертає увагу його стаття під назвою "Розмноження більшовизму", опублікована у 1930 році в "Мислі Народовій". Конечний у ній робить закид тодішнім польським властям в застосуванні більшовицьких методів здійснення влади над громадянами через "приручення" суспільства на користь державних інституцій"[4]. "Пригнічення суспільства є властивістю візантійської цивілізації, а ще в більшому ступеню туранської... У Польщі поширюється культ "начальства", якому

все дозволено, а державність ідентифікується по-московському з однією особою, ніби з містичною тугою, ніби за якимось Миколаєм III” [2].

У незначній мірі сповнилося очікування стосовно переоцінки поглядів на історію Польщі. Історики проникали глибоко в оточуючу їх дійсність та намагаючись подолати політичні табори займали, однак, засадничо різні напрямки у дослідженні польської народної минувшини. Де пілсудчики тяжіли до традицій інсуреційних, народні демократи закликали до їх ревізії, хоч самі не нав'язувалися традиції праці органічної і “політики реальної”. Очевидно, глибоке політичне коріння диктувало відмінні стосунки до народної традиції, позначившись на тодішньому польському “історичному ревізіонізмі”. Відноситься те зарівно до виголошеної думки у виступі Адама Скальковського (1877-1951 рр.) (1924 р.) – який заперечував демократизм Тадеуша Костюшки – контрверсії навколо постаті ватажка, а згодом до ангажованої в роках 1930-х не тільки у середовищі професійних істориків гарячої суперечки про Станіслава Августа, аж до “ревізіоністичних” постулатів Ольгерда Гуркі (1887-1955 рр.). Виступав він найперше (1934 р.) з ревізією сінкевичівського образу Потопу, скидаючи з п'єдесталу польських “народних богатирів”: одночасно Ярему Вишневецького, так і повістьового пана Яна Скжетуского. У той спосіб підтримував реабілітацію традицій краківської історичної школи. Стверджував, що концепція, навколо якої “*causa efficiens*” занепаду давньої Речі Посполитої була табором державним, імплікуючи інтерпритоване відшукування через Польщу незалежності (погоджуючись з тезою народної демократії) як дару із зовні. Давня теза краківської школи, що Польща занепадала колись із власної вини утвердилася, а також, що (як то твердили пілсудчики) відродилася дякуючи власним зусиллям самих поляків.

Останнім висновком, який мав впливати з тієї конструкції було те, що не традиція “*insurekcyjna*” (школи Ш.Аскеназі), а власне протиставлення їй, відкидало підходи краківської школи, яка повинна була стати історичним фундаментом табору санації. Голос Гуркі виражав не тільки індивідуальний погляд автора, але був у руслі табору урядового і то в двох напрямках: 1) через підкреслення тези, що Польща здобула незалежність власним, так званим легіоновим зусиллям, 2) реабілітував погляди школи - проголошуючи необхідність сильної влади” (Юзеф Дуткевіч, К.Шреньовска). Полеміка з концепцією Ольгерда Гуркі, яку поділяло багато вчених (Владислав Конопчиньскі, Станіслав Закжевскі, Маріан Кукель), показала як далеко був загаль польських істориків від нового бачення історичного процесу, як важко було відійти від специфічних поглядів і розв'язати проблему давньої Речі Посполитої та її занепаду.

Окрім всіх околичностей, що властиві всім протистоящим школам в окресі міжвоєнному не тільки пілсудчики і народні демократи відстоювали власне бачення історії Польщі. Чи багато істориків було з тими напрямками пов'язаними, не можна з повною впевненістю твердити, по-скільки здетерміновані вони на загальний кшталт історіографії польської в окресі міжвоєнному. Це, однак, не значить, що влада не здійснювала на історичну науку політичного тиску. Приклад дав сам Юзеф Пілсудський, який у "Поправках історичних" (1931 р.) дезавував діяльність наукового середовища Військового Історичного Бюро (М.Кукела). Побиття, за небажання відповісти Маршалку, через "незнаних винуватців" пов'язаного з соціалістичною левицею історика Яна Цинарського (1882-1943 рр.) не було особливим випадком. Виходячи із політичних поглядів санаційних урядів позбавлено кафедр в Ягеллонському університеті двох визначних істориків: Станіслава Кота і Вацлава Собєського. Першого за критику пануючої системи і його виступ проти обмеження автономії університетів, другого з приводу викладеної в французькому виданні оцінки подій 1920 року, за його бачення історії Польщі, що спровокувало пілсудчиків до організації на нього безприцидентних нападок. Відомий той історик помер за два дні по примусовому виході на пенсію.

Традиції інсуреційної пілсудчиківської течії загальної історіографії розвивали її представники (окрім самого Маршалка, який не тільки перед I світовою війною, але також і по ній – хоч і обмежений період – займався історичними дослідженнями очевидно над повстанням січневим, історією польського збройного руху під час I світової війни, а також історією війни польсько-більшовицької) Вацлав Ліпінські (1896-1949 рр.), Юліан Стахієвіч (1890-1934 рр.), Владислав Побуг-Маліновські (1899-1962 рр.), Стефан Помараньські (1893-1944 рр.), займалися найновішою історією Польщі, акцентуючись на особливостях значення польського збройного руху в здобутті незалежності та зміцненні (війна 1920 р.) засад відродженої державності. Важко однак було зарахувати до того руху видатних істориків, які хоч пілсудчині більше чи менше симпатизували, чинили то в спосіб професійний, не пориваючи з науковими критеріями. Так, згадуваний вище Ханделсман при симпатії до Пілсудського, критично оцінив наростання в Польщі авторитарних політичних тенденцій. Також Станіслав Закжевський, який порвав з ендеци та зв'язався з рухом санаційним і врешті Вацлав Токаж (1873-1937 рр.), давній легіоніст, яких критичний підхід до Пілсудського зблизив під кінець життя із Фронтом "Morges". Останній по звільненню з війська повернувся до науки, аби континувати і відмінно розв'язати дослідження над історією польських визвольних рухів XVIII-XIX століть.

Подібне належало би відмітити також про конкурентний у стосунку до пілсудчиків, народно-демократичний рух тогочасної польської історіографії. За найбільше його досягнення належить вважати те, що він був єдиним її напрямком, який здобувся – в постаті згадуваного Собеского – на створення свого власного бачення історії Польщі. Не дивлячись, що ендеци лічили в своїх шеренгах бодай більше, ніж пілсудчики, відомих істориків (наприклад Романа Дмовського), виражався він однак хіба більше в творчості публіцистичній, ніж науковій. Напрямок цей репрезентували також відомі вчені, такі як дослідник новітньої історії передрозборової Речі Посполитої багатократно згадуваний Владислав Конопчиньскі та дуже активний на полі публіцистичному Зигмунт Войцеховскі (1900-1955 рр.). З ендеци був зв'язаний – окрім названих, дослідник новітньої історії Польщі (який зрештою пізніше здистанціювався від ендеци) Адам Шеляговскі – в своїй дослідницькій практиці керувався не партійними постулатами, а прекрасно професійно дійописав.

В окресі міжвоєнному почалися також професіоналізуватися, репрезентовані до того часу головню через творчість аматорську, інші напрямки історіографічні – перед всім соціал-демократичний, представниками якого окрім найактивнішого Болеслава Лімановського були Ян Цинарскі і власне Адам Прухнік (1892-1942 рр.). Програмово дистанціювався від нього напрямок комуністичний, марксистський: Юзеф Ротстадт (Красні) (1877-1932 рр.), Євгеніуш Прибишевскі (1889-1940 рр.), Хіполіт Гринвасер (1895-1944 рр.), Максиміліан Мелох (1905- по 1941 рр.). Характерно, що в середовищі діючих тоді істориків не бракувало прихильників народного напрямку (Францішек Буяк, Станіслав Кот, Міхал Янік).

Ідейні розбіжності польської історіографії більше, ніж у поділах на “партійні” напрямки дійописання, проявлялися у міжвоєнний період у особливостях напрямків її наукових зацікавлень.

Геополітичне становище держави, її національна структура, як і напрямки орієнтації та політичні концепції (так звані п`ястовці і ягеллончики) детермінували в першому сенсі подвійні зацікавлення тих представників, як і осередків регіональних університетських: напрямок західний і напрямок східний (Маріан Серейскі). У зв'язку з тим в історіографії міжвоєнного періоду розвинулися дві конкурентних у стосунку одна до одної орієнтації: західна і східна. Кожна з них відстоювала відмінні політичні погляди: західна – ідею народної демократії, яка головну загрозу для Польщі розглядала в Німеччині та вважала, що відроджена Польша повинна повернутися до традиції держави П'ястів; навпаки східна – федералістична концепція руху

пілсудчиківського, який схилявся до традиції великої Польщі в часах Ягеллонів. Однак, зарівно у випадку однієї, так і другої орієнтації політичні погляди впливали перед всім на спосіб їх опрацювання. Високий професійний рівень досліджень істориків обумовлював те, що вони не були простим викладом актуальних політичних поглядів.

Представники західної орієнтації в польській історіографії – археолог Юзеф Костжевські (1885-1969 рр.), дослідники раннього середньовіччя - Казімеж Тименецькі (1887-1968 рр.), Теодор Тиц (1896-1927 рр.), Юзеф Віаєвіч (1889-1954 рр.), Кароль Малечинські (1897-1968 рр.), Маріан Зигмунт Йедліцкі (1899-1954 рр.), З.Войцеховські та пізнього середньовіччя - Кароль Гурські (1903-1988 рр.), Броніслав Влодарські (1895-1974 рр.), Станіслав Заячковські (1890-1977 рр.), також новітньої історії – Вацлав Собєські, Адам Шелаговські, Юзеф Фелдман (1899-1946 рр.), полемізуючи з поглядами історіографії німецької підкреслювали, що польський народ постав на дідинному корінні, розвинувся як організм незалежний від Німеччини, яка постійно йому загрожувала, що стихія “rodzimy”, не є німецька, зголосивши про впорядкування структури давнього польського об’єднання і мінімалізували – сильно перебільшеного – значення впливу стихії німецької і впливів німецьких на історію Польщі. Перед всіма однак протиставилися розвіяному одночасно через давню, як і сучасну історіографію німецьку поглядам на німецьку експансію на схід як на місію цивілізаційну, вбачаючи в ній імперіалістичні устрімління. Представники західної орієнтації не тільки підкреслювали одвічну польськість західних територій, котрі знаходилися в кордонах відродженої Польщі, але також вказували на польський і слов’янський характер територій, залишених під німецьким пануванням, одночасно Сілезії, як і цілого Помор’я. Польська історіографія приділила тій тезі узагальнену відповідь у зв’язку з Міжнародним Конгресом Історичних Наук у Варшаві (1933 р.), інспірованої через Міністерство Пропаганди Третього Рейха, німецької публікації під редакцією Альберта Брацкманна “Німеччина і Польща”. Ще в міжвоєнний період, у 1924 році, один з головних представників обумовленого напрямку, пов’язаний з ендеци Зигмунт Войцеховські сформулював теорію материнських земель Польщі, обґрунтував погляд, “що властивим місцем Польщі в Європі” є обшари народу польського з першого місця його існування, а також так хвалені через інших експансії на схід, розповідаючи, що вона “фатально” позначилася на подальшому перебігу польської історії.

Від самого початку незалежності на противагу західній орієнтації утвердилася в польській історіографії орієнтація східна. Оскільки перший по війні Загальний з’їзд

істориків Польщі (1925 р.) відбувся під знаком дев'ятсотліття коронації Болеслава Хороброго, а останній – у Вільно (1935 р.) – зорганізовано в п'ятсотліття угоди в Креве. Часи ягеллонські, як епоха найбільшого розквіту Речі Посполитої, притягували увагу багатьох польських істориків: Оскар Халецькі (1891-1973 рр.), Людвік Коланковські (1882-1956 рр.), Генрик Пашкевіч (1897-1979 рр.), Вітольд Каменецькі (1883-1964 рр.), які в так званій ідеї ягеллонській пошукували традиції, здатні обґрунтувати державницькі амбіції об'єднаного польського народу в обшарах II Речі Посполитої. Були вони репрезентовані не через одну, а дві різні незалежні політичні концепції польської спільноти на Сході (унітаристична і федералістична). Зрозуміло, що окрім однозначно позитивної оцінки унії польсько-литовської, яка вважалася за поворотний момент у польській історії, висовувались різні підходи щодо її змісту - чи полягала вона на інкорпорації, чи федерації. У зв'язку з цим розвинулася поважна наукова дискусія. На думку істориків, які експонували так звану ідею ягеллонську, унія мала полягати на добровільному зв'язку народів, мала бути свідченням мирної цивілізаційної експансії, протиставленої рівнозначно в стосунку до вузького "націоналізму", як і політики загарбання ("доктрини московської", як це відзначав Вітольд Каменецькі). Коли, однак прихильники тези інкорпораційної підкреслювали заслуги Ягеллонів у русі до зміцнення сильної монархічної влади (Людвіг Коланковські), продовжувачі тези федералістичної (Оскар Халецькі) в унії з Литвою розглядали реалізацію питання релігійно-культурного покликання Польщі, втілення бажань через неї місії підмурку християнства, що захищав Захід від напіраючого на нього Сходу. Обидві ті інтерпретації будили до розширення актуальних політичних досліджень. Розвиваючи концепцію цивілізаційної польської місії на Сході, польська історіографія вистояла в ґрунті речі "до подібних понять і аргументації, як націоналістична історіографія німецька в стосунку до Польщі".

Особливо знаменним свідченням розвитку польської історіографії в міжвоєнних роках було формування і розвиток низки наукових шкіл. Були то історичні школи не в тому сенсі, що групували істориків, відповідно за якимось одним поглядом, чи то теоретично-методологічним, чи на якийсь конкретний напрямок історії, але в значенні гурту вчених, згрупованих навколо одного чи кількох наукових майстрів. Давня школа Шимона Аскеназі перестала тоді вже існувати: її майстри залишилися на маргенезі наукового життя, учні розпорошилися і континували діяльність наукову на власний розсуд. Натомість добре розвивалася заініційована іще перед війною школа істоично-правнича, патронами якій були Освальд Балзер і Станіслав Кутжеба, але представленими діячами вже тоді в усіх відомих наукових

осередках регіонів історичного устрою (Пжемислав Дабковські, Зигмунт Войцеховські, Войцех Хейнош (1895-1976 рр.), Ян Адамус (1896-1962 рр.), Кароль Кораний (1897-1964 рр.), Адам Ветулані (1901-1976 рр.)). У тридцятих роках нове відгалуження цієї школи почало дослідження навколо Зигмунта Войцеховського в Познані (Здзіслав Качмарчик (1911-1980 рр.), Міхал Щанецькі (1910-1977 рр.), Юзеф Матушевські). У період міжвоєнний припадає теж оформлення і розквіт польської школи господарчої історії, пов'язаної з прізвищами Францішека Буяка і Яна Рутковського, з яких кожен згрупував навколо себе групу визначних учнів (учнями Ф.Буяка були Стефан Інґлот, Станіслав Хошовські (1904-1987 рр.), Ян Варезжак (1896-1967 рр.), Яніна Бергер-Майорова (1900-1971 рр.), Антоні Валавендер (1903-1960 рр.); учнями Ю.Рутковського: Владислав Русіньські (1911-1986 рр.), Януш Дересєвіч, Маріан Кніат (1899-1944 рр.)). У Варшавському університеті власну наукову школу створив Марцелі Ханделсман. Вирізняло її напрямок те, що подібно як сам керівник, так і її представники займалися одночасно загальною історією західно-європейського середньовіччя (Тадеуш Мантеуффель (1902-1970 рр.), Маріан Генрик Серейські (1897-1975 рр.), Станіслав Арнольд (1895-1973 рр.), Маріан Маловіст (1909-1988 рр.), Ванда Мошчєньська (1896-1974 рр.), Олександр Гештор (1916-1999 рр.), так всесвітньою історією і Польщі часів новітніх, перед усім XIX століття - Гелена Віцковська (1897-1984 рр.), Станіслав Плоські (1899-1966 рр.), кс. Мечислав Живчиньські (1901-1978 рр.), Ришард Пжеласковські (1903-1971 рр.), Луцян Руян (1904-1945 рр.), Людвік Відершал (1909-1944 рр.).

Школа історична, займалася головним подіями народних повстань і польського війська, виникла також навколо працюючого тоді у Варшаві Вацлава Токожа (Адам Морачевські (1907-1942 рр.), Едмунд Оппман (1903-1951 рр.), Генрик Яблоньські (нар.1909 рр.). Іменем так званої нової історичної краківської школи окреслено групу істориків пов'язаних з Ягеллонським університетом із Вацлавом Собєським і Владиславом Конопчиньським на чолі. Окрім подібних симпатій політичних, обидва були також відомими науковими індивідуальностями, що навіть важко їх віднести до рамок однієї історичної школи.

У міжвоєнний період польська історична наука значно розширила горизонт своїх зацікавлень, рівночасно під поглядом хронологічним так і проблемним. Це стосується головного напрямку її зацікавлень, якими були – зі зрозумілих поглядів – історія Польщі. Особливо інтенсивно займалися історією часів порозборових, піднімаючи дослідження над генезою здобуття незалежності, а також історією сучасності, в особливості війною 1920 року. Повернення незалежної Польщі на

політичну мапу Європи заінспірувало істориків, що займалися історією Польщі, до істотної зміни напрямків їх досліджень. Так медієвісти, не мовлячи вже про істориків часів новітніх, почали проводити дослідження над колишньою роллю Польщі на міжнародній арені, займаючись щораз інтенсивніше її міжнародними стосунками – не тільки політичними, але також господарчими, релігійними, культурними чи мистецькими – зарівно в середньовіччі, в часах новітніх, як в епосі порозборовій. Як то було в науці історичній у більшості країв європейських – відповідно в тогочасній польській історичній науці домінували, часто вважані за найважливіші традиції дослідження над політичною історією. Однак, позначилася вона загалом на новій проблематиці. У польській історіографії почесне місце тоді перед всім зайняла господарча історія, керована через її головні тогочасні осередки – особливо у Львові (Францішек Буяк), у Познані (Ян Рутковскі) у Кракові (Роман Гродецькі (1889-1964 рр.)) і у Варшаві (Наталія Гасіоровска-Грабовска (1881-1964 рр.), Станіслав Арнольд). Значущу позицію в науці здобула собі також історія культури, виділена як історія мислительної культури, яка розвинулася головню в Кракові (Станіслав Кот), у Львові (Станіслав Лемпіцкі, Ян Пташнік), у Варшаві (Стефан Чарновскі), а також – дякуючи незборимій актуальності Олександра Бруцкнера – у Берліні. Досить часто заняття не пов'язувалися з управлінням історії науки і освіти, чого прикладом була творчість С.Кота і С.Лемпіцкого, як власне учнів першого з них Генрика Барича (1901-1994 рр.). Не можна врешті не згадати, що в період міжвоєнний розвинулися поважні дослідження над історією католицького костелу, також інших релігійних напрямків в Польщі. Більше поза структурами академічної історичної науки, ніж в їх рамках, провадилися тогочасні дослідження над історією великих суспільних класів (робітники, селяни) і суспільних рухів.

Окрім досліджень з історії Польщі, в польській історіографії в часах міжвоєнних не знаходимо якого-небудь достатнього розвитку професійних досліджень із всесвітньої історії. Маючи свої традиції стародавньої історії (Казімеж Моравскі, Тадеуш Зелінскі (1859-1944 рр.), Людвік Піотровіч (1886-1957 рр.), Тадеуш Валек-Чернецькі (1889-1949 рр.), Здзіслав Змігрудер-Конопка (1897-1939 рр.), Єжи Мантеуффел (1900-1954 рр.)), також нової на польському ґрунті історії Візантії (Казімеж-Закжевскі (1900-1941 рр.), Оскар Халецькі), рідко до того досліджуваної історії загального середньовіччя (через репрезентантів школи М.Ханделсмана згадати тут належить Ю.Пташніка, також істориків стосунків Польщі з сусідами: Яна Дабровскі, Станіслава Заячковського, Броніслава Влодарського, Стефана М.Кучинського (1904-1985 рр.), Леона Кочего (1900-1981 рр.)). Менш інтенсивно ніж

історія середньовічна, головню з пункту бачення справ польських, займалися новою і новітньою всесвітньою історією (Броніслав Дембінські, Владислав Конопчиньські, Адам Шелаговські, Адам Скальковські, Юзеф Фелдман). Додамо, на кінець, що в міжвоєнній Польщі діяло також середовище істориків єврейських, деякі представники якого (Мойжеш Схщрр (1874-1941 рр.), Майєр Балабан (1877-1942 рр.) працювали в рамках академічних структур польської науки, а також залишалися на порубіжжі середовища істориків українських і менше німецьких.

Вже той побіжний погляд на польську історіографію, міжвоєнного періоду, підтверджує переконання, що наукові пошуки по здобутті Польщею незалежності мали засадниче значення для розвитку польської історичної науки. Можемо погодитися з одним із дослідників, який зазначав: “Важко недооцінювати значення відродження незалежної польської держави для розвитку вітчизняної історіографії, важко відразу однак не розуміти, що не всі сподівання, які пов’язані з новими умовами, могли бути і стали здійсненими”[8]. Однак, створення нормальних, схожих до існуючих в інших європейських краях умов розвою, уможливило становлення наукових кадрів, сприяло розширенню хронологічних та проблемних горизонтів історичної науки, обумовило розвиток нових історичних концепцій. Під орудою своїх істориків, як і метод дослідження, тогочасна польська історична творчість – яка в переважній більшості була добрим, фахово керованим традиційним дієписанням і не справляла значної схильності до новаторства – набула значимості в європейській історіографії. У міжвоєнний період переживала вона новий етап свого розвитку, хоч пануюча тогочасна політична ситуація з певністю не була ідилічна і значно погіршилася особливо від початку 1930-х років, коли по процесі брестському запанувала – як писав М.Кукел до С.Закжевського – “душна атмосфера”, яка впливала на умови і можливості праці істориків. Завдяки відділенню представництва Академії Мистецтв в працях Ради Академії, участі щораз більших делегацій польських істориків на Міжнародному Комітеті Історичних Наук, також участі поляків у інших міжнародних наукових ініціативах - польська історіографія виборола собі визнання на міжнародній арені. Його мірилом стало доручення Польщі проведення VII Міжнародного Конгресу, який відбувся в 1933 році у Варшаві та став, як підкреслював у присвяченому п’ятидесятиріччю Польського Історичного Товариства томі “Квартальника Історичного” (1937 р.) Казимир Тишковські, “справжнім нашим тріумфом на форумі міжнародному”.

Література

1 Handelsman M. Historycy. Portrety i profile.- Warszawa.- 1937.

2 Jadczyk R. Wilenski okres Feliksa Koniecznego. Studia historyczne.- R.- 1988.- z. 3.- s. 403.

- 3 Smolenski W. Szkoły historyczne w Polsce (Główne kierunki poglądów na pręsyłość), wzd.M.H.Serejski.- Wrocław.- 1952.
- 4 Коник О.О. Польський історик Фелікс Конечний: Доля вченого в долі держави // Південний архів. Історичні науки.- Вип.II.- С.53-61.
- 5 Grabski A. Zarys historii historiografii polskiej. – Poznan.- 2000.- s.167.
- 6 Krzemieńska-Surowiecka Polemika wokół "Dziejów Polski w zarysie" Michała Bobrzyńskiego (w latach 1879-1890) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego" .-Seria I.- #4.- 1956.- 107-130.
- 7 Rostworowski Emanuel (kraków) Władysław Konopczyński jako historyk / Spór o historyczna szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869-1969.- Kraków: Wydawnictwo literackie.- 1969.- s.209-236.
- 8 Kieniewicz S. O naszej historiografii w okresie międzywojennym // Tygodnik Powszechny.- 1947.- #24.- s.1.

- Дане дослідження стало можливим завдяки стажуванню автора у Ягеллонському університеті за фінансової підтримки фонду Ю.Мяноського

О.Д.Каплін

К.С.Аксаков у першій половині-середині 1840-х рр. і його «слов'янофільські» погляди на історію Росії

За К.С.Аксаковим ще з ХІХ ст. затвердилася репутація «передового бійця слов'янофільства»[1], однак подібна характеристика не враховує дуже складної еволюції поглядів мислителя, історика, філолога. М.І.Цимбаєвим була висловлена думка про те, що «революційний» 1848 р. став для К.С.Аксакова переломним [2,82], про це свідчив і сам Костянтин Сергійович [3,156]. Але що передувало цьому «перелому», чи дійсно беззастережно «слов'янофільськими» були його погляди в першій половині-середині 1840-х рр. на історію Росії? Ця найважливіша проблема вивчена явно недостатньо. Їй і присвячується дана стаття.

В.Г.Белінський свого останнього різкого листа К.С.Аксакову написав 28 червня 1841 р. Той не відповів, продовжував працювати над дисертацією, вивчав німецьку філософію. Але в 1842 р. К.С.Аксакову і В.Г.Белінському довелося з'ясовувати свої стосунки привселюдно, із приводу гоголівських «Мертвих душ». У розборі твору М.В.Гоголя К.С.Аксаков припустив, що саме Русь є таємний зміст усієї поеми. У «Поясненні» (із приводу рецензії В.Г.Белінського на аксаківські «Кілька слів про поему Гоголя...») К.С.Аксаков знову підкреслює, що в «Мертвих душах» викладена «таємниця російського життя» і про всесвітньо-історичне значення Росії «можуть бути написані цілі твори і книги» [4,154,157]. Особливу увагу (при розборі «Розмови І.С.Тургенєва) К.С.Аксаков звертає на спадщину предків, на живу пам'ять про їх [4,161].

З часу полеміки з В.Г.Белінським до появи в 1846 р. (цензурний дозвіл 12 грудня 1845 р.) магістерської дисертації К.С.Аксакова «Ломоносов в історії російської літератури» ним не було опубліковано ні однієї великої статті. А те, що і виходило,

було без підпису. Тому важливе значення має поетична творчість К.С.Аксакова першої половини – середини 1840-х рр. У вірші 1843 р. «Повернення» поет говорить, що відірвані «могутньою рукою // Ми кинули батьківщину свою». Тепер же: «Пора додому!», до рідної землі, що чекає, великої саме «у стражданні німому» [5]. Безумовно, це новий відтінок в осмисленні долі Росії і її освіченого стану в порівнянні і з тим, що писав колись сам К.С.Аксаков, і з тим, про що міркували О.С.Хомяков і брати Кірієвські.

Через два роки ця тема знайшла розвиток у вірші «Петрові» [6]. Поет називає Петра I «великим генієм», що бажаючи блага, у той же час образив «усю Вітчизну», «зім'яв» Русь, давив безжалісно життя. Саме «гріх Русі» дав йому перемогу. Але слава Петра «страшна», і чоловік він «кривавий», тому що «не раз» його «могутні руки // Багрілися рідною кров'ю». Виходить, подвиг цей «здійснений у неправді», і на цій великій справі лежить «печатка прокляття». І хоча Русь пішла по «призначеному сліду», дух народу «живе, таючись, // Зберігаючи рідне буття». К.С.Аксаков вірить, що життя знову прийме вільний хід, «Вітчизна зацвіте щасливо», і народ простить Петра. Оцінка «справи Петрової» у цьому вірші не тільки розходиться з тим, що написав К.С.Аксаков у дисертації, але навіть і протилежна її висновкам у частині характеристики царя-реформатора. Крім того, К.С.Аксаков, мабуть, раніш від усіх представників слов'янофільського гуртка виразив привселюдно настільки негативне ставлення до Петра I.

У вірші «Поету – укорителю» (1845 р.) К.С.Аксаков знову виражає віру в перетворення російського життя, у з'єднання всього народу в одну велику родину, у відродження сили покаяння. Тобто в цих віршах К.С.Аксаков виражає думки і почуття, цілком співзвучні тим, що опоненти вже два-три роки називали «слов'янофільськими». Але з науковими поглядами К.С.Аксакова справа була складнішою.

У магістерській дисертації з філології їм розглядалася російська історія, в основу вивчення якої була покладена гегелівська філософія історії і «закон подвійного заперечення». Схема російського історичного процесу, викладена К.С.Аксаковим, вимагає до себе спеціальної уваги, у даному випадку вкажемо лише на деякі моменти. Автор думає, що доля Росії довго відокремлювала її від європейського Заходу. Причини відірваності Росії полягали не тільки в «історичних подіях», але й у тім, що «цілком споріднена її сутності» прийнята релігія різко відокремила її і поставила якщо не у вороже, то в протилежне положення до Заходу [7, т.2, ч.1, с.57, 128]. Це був період виняткової національності, «однобічної» любові».

Разом із християнською релігією російському народу, як «скарб», дано було те загальне, для якого він ще не розвився. Цей «скарб» тільки тоді повинний був відкритися народу, коли він досягне більш високого ступеня [7, т.2, ч.1, с.54]. У період вироблення «політичного тіла» Росії, Москва, виразивши єдність не тільки російського державного, але і земського організму, стала «центром національного духу, який її оживляв» [7, т.2, ч.1, с. 55-58].

Таким чином, у дисертації К.С.Аксаков виділяє «державний» і «земський» елементи, за детальну розробку яких він узявся з кінця 1840-х рр. Потребу нового, бажання освіти і зближення Росії з Заходом К.С.Аксаков вбачає вже за Бориса Годунова. За Олексія Михайловича в російському народі проявилось прагнення перейти «у вищий момент», виникла потреба індивідуума, із пробудженням якого в народі доступно ставало загальнолюдське, що дотепер зберігалось «у скарбниці релігії» [7, т.2, ч.1, с.266].

Період виняткової національності проходить, але національність як необхідний момент не утрачає свого місця. Навпаки, наповнюючись індивідуальним змістом, він піднімається [7, т.2, ч.1, с.45-46]. Для К.С.Аксакова в народі на його вищому ступені одночасно «дружно зв'язані» людина, нація, індивідуум. Автор далекий від космополітизму. Але і «виняткову національність» він розуміє як «історичний момент», а тому на петровські перетворення дивиться цілком співчутливо.

Для К.С.Аксакова (у дисертації) «справа Петра» – це справа необхідного, плідного, але однобічного заперечення, викликаного однобічністю попереднього періоду. Жоден народ «не наважувався на таке рішуче ...заперечення своєї національності», і тому «жоден народ не може мати такого ... всесвітньо-історичного значення, як росіяни» [7, т.2, ч.1, с.68-69]. Хоча сам по собі узятий «петербурзький період» – «холодний і безжиттєвий». Щоб зробити перетворення, створили «новий помилковий центр», не зв'язаний «ніякими історичними спогадами з Росією», куди Петро «насильно залучив усі сили, весь кровообіг Росії» [7, т.2, ч.1, с.67-68].

Історичне значення Петра в тім і складається, що він відкриває шлях у нову «вищу сферу». В особі «Петра Великого» учинилося «звільнення індивідуума» і руйнування «виняткової національності» [7, т.2, ч.1, с.25]. У результаті «освіти» назріло необхідне свідоме повернення (у філософському змісті) до себе. Тепер знайдені сильна опора, доказ, значення і місце російському народному почуттю. І хоча «переворот Петра» не закінчився, настає новий період: «час розумного визнання ... повної народності» [7, т.2, ч.1, с.69]. Тепер не потрібно віддалятися від інших країн, шукати опору в страху. Але занадто довгий був необхідний, однобічний період

заперечення.

Отже, незважаючи на те що К.С.Аксаков опрацював багато джерел (дисертація його зовсім не була «спрацьована по якому-небудь десятку творів», як затверджував С.А.Венгеров [1,36]), викладені вони були за схемою Гегеля. Тому Ю.Ф.Самарін сказав, що дисертація «запізналася появою двома чи трьома роками. З тих пір і ти і всі ми пішли вперед ...» [8,т.12,с.188]. Отже, дисертація – це рівень К.С.Аксакова 1843–1844 р. Хоча Ю.Ф.Самарін відзначає і безсумнівне достоїнство аксаковської праці – «у перший раз є ... спроба створити історію народу, а не держави... у перший раз ... заявлений рух цілого народу» [8,т.12,с.189]. Науковий твір К.С.Аксакова до того ж було написано раніш статей О.С.Хомякова, а тому і «уражає», по вираженню Ю.Ф.Самаріна, «новизною й оригінальністю».

У статті «Кілька слів про наш правопис», опублікованій в «Московському збірнику» 1846 р., К.С.Аксаков знову розглядає вплив Заходу на Росію і співвідношення національного і загальнолюдського, тобто продовжує міркування над одним з питань, досліджуваних у дисертації. Він підкреслює, що з «навалою іноземного впливу на всю Росію, на весь її побут, на всі її початки» усе життя країни «здумали ... перекручувати і пояснювати на чужий лад» [7,т.2,ч.1,с.405]. Тієї ж участі піддалася і мова. Її підвели під правила і форми зовсім далекої їй іноземної граматики.

Автор і не думає заперечувати «загальне, людське». Але він вважає, що росіянин сам має на нього пряме право, а не за посередництвом якого-небудь народу. Лихо саме в тім, що Захід разом із загальнолюдським приніс і свої приватні національні явища, видані за загальнолюдські. А росіяни «не самотньо» приймали праці і турботи Заходу. На щастя, час цього сліпого запозичення проходить. І треба бажати повного розвитку «усієї російської самотності і національності». Тільки за цієї умови можливе загальнолюдське. І саме у волі К.С.Аксаков бачить істотну властивість російського життя.

Особливий інтерес представляють «Три критичні статті пана Імрек» К.С.Аксакова, що були написані для «Московського...збірника на 1846 р.», а вийшли друком роком пізніше. Автор поглиблює аргументацію своїх ранніх висновків і робить їх більш категоричними і визначеними. Він вважає, що Петро I привносив далекі початки, хоча повинен був шукати їх у себе, побудував між станами стіни, яких раніш не було. У російському ж народі були і збереглися свої власні початки, але тільки в простому народі. Саме простий народ є «могутній хоронитель життєвої великої таємниці», у той час як вищий стан «легко і весело» з ним розстався [3,167].

Лихо російської землі в тім, що в ній багато людей «папугового» розвитку. Для них народ – «непроникна таємниця», на нього вони дивляться з презирством. Після «великого перевороту» прийнялася і «пересаджена» література. І тільки в середині XIX століття стала «спадати завіса з очей наших; бадьоро і молоді лунає могутній голос народу в наших душах...» [3,172].

У першій із трьох статей К.С.Аксаков висловлює думку (близьку до думки Ю.Ф.Самаріна зі статті 1847 р. «Про думки «Сучасника» історичних і літературних») про те, що освічений шар складають не західники і слов'янофіли, а з наслідувального напрямку виділяються люди, що прагнуть до істинно рідного, що усвідомлюють самоцінність російського буття. Потрібно тільки «доторкнутися до землі і до народу: уміть дається сила!» [4,193].

Таким чином, у цих «критичних статтях» уже не говориться про три етапи розвитку народу і виняткової національності. Тут головна тема – народ і збережена ним таємниця, необхідність повернення верхнього стану до рідних коренів. Питання, що піднімаються К.С.Аксаковим, вперше ставляться в різко вираженому тоні, як і короткі судження «про великий переворот» Петра I, що привносив далекі початки (не плоди). Це скоріше продовження поетичної творчості, ніж дисертаційних міркувань.

Таким чином, за винятком магістерської дисертації, до 1848 р. К.С.Аксаковим ніде не була викладена концепція історичного розвитку Росії. І вона не виражала цілком загальні погляди гуртка, та й погляду самого автора перетерплювали серйозні зміни. Із середини 1840-х рр. уживання «західниками» терміна «слов'янофіл» стосовно до О.С.Хомякова і його соратників стає частим і звичайним [9,322]. К.С.Аксаков спробував вказати ознаки того напрямку, до якого вже належав душею і серцем. Він відзначає загальне, що зближає їх: «основа всього духовного, розумного і морального буття нашого зберігається в нашій Православній Церкві»; співчуття древній Русі; співчуття російському народу; любов до Москви; співчуття до «племен слов'янських» [10, с.100]. Нехай у самій загальній формі, але уже висувається К.С.Аксаковим ідея «Землі і Держави», говорить він і про першу Земську Думу. І проте бачити в К.С.Аксакові початку – середини 1840-х рр. теоретика саме «слов'янофільства», що чітко виклав не тільки свої погляди, але і загальні погляди гуртка, немає достатніх основ.

Джерела і література

1. Венгеров С.А. Собр. соч. в 3 т. Т.3. Передовой боец славянофильства Константин Аксаков. – СПб.: Прометей, 1912. – 247 с.
2. Цимбаев Н.И. Из истории славянофильской политической мысли. К.С.Аксаков в 1848 году // Вестн. Моск. гос. ун-та. Сер. IX. История. – 1976. – №5. – С.81-95.
3. Письма К.С. Аксакова к Гоголю // Русский Архив. – 1890. – №1. – С.152- 159.

4. Аксаков К.С., Аксаков И.С. Литературная критика. – М.: Современник, 1981. – 383 с.
5. Русь. – 1881. – №24.
6. Русь. – 1881. – №8.
7. Аксаков К.С. Полн. собр. соч. в 3 т. – М., 1861, 1875, 1880.
8. Самарин Ю.Ф. Сочинения в 12 т. – М., 1877-1911.
9. Сорокин Ю.Ф. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30—90-е годы XIX века. – М.-Л.: Наука, 1965. – 565 с.
10. Цимбаев Н.И. Славянофильство. Из истории русской общественно-политической мысли XIX века. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 274 с.

Н.В.Шушлянікова

Культурно-історичні процеси на Херсонщині кін. XVIII – поч. XX ст.: історіографія проблеми.

В історії краєзнавчих досліджень, пов'язаних з вивченням соціокультурної історії Херсонщини можна вилучити чотири основних періоди. Дореволюційний період, характеризується виникненням перших краєзнавчих розвідок на початку XIX ст. на сторінках єдиної газети, що виходила в Херсонській губернії в той час, - "Одеському віснику", яка і була заснована за ініціативою Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М.С.Воронцова у 1827 р. На її шпальтах друкувалися твори викладачів, урядових службовців, які цікавилися історією рідного краю. Переважно це були публікації археологічного характеру. Серед авторів слід назвати імена таких відомих краєзнавців – археологів, як І.П.Бларамберг, І.О.Стемпковський, Д.В.Корейша.

Краєзнавчі дослідження Херсонського губернії наукового характеру, пов'язують з іменем А.О.Скальковського, який вважався справжнім "Геродотом Новоросійського краю". Перші публікації з історії краю молодого службовця канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал – губернатора А.О.Скальковського з'явилися на сторінках "Одеського вісника" ще у 1820-х рр. За дорученням М.С.Воронцова під керівництвом А.Скальковського була здійснена перша археографічна експедиція по архівам Півдня Російської імперії (Катеринославської та Херсонської губерній).

В результаті наукових розшуків та архівних знахідок А.Скальковським надрукована низка праць, присвячених історії міст Херсонської губернії – Одесі та Херсону. У 1837 р. він почав друкувати "Хронологічний огляд історії Новоросійського краю" та "Перше тридцятиліття історії міста Одеси", в яких дав першу концепцію історії свого рідного міста. В 1836 р. А.Скальковським була опублікована праця з історії Херсону "Херсон з 1774 до 1794 року", в якій автор зупиняється на історії Херсону як портового та торгівельного центру на Півдні Російської імперії, створенні

Чорноморського флоту та суднобудування у Херсоні, простежує зріст торгівлі хлібом з Херсону за кордон [12].

У 1839 р. під проводом А.Скальковського була здійснена друга археографічна експедиція, важливим здобутком якої було знаходження рештків архіву Нової Січі, що зумовило інтерес історика до більш раннього періоду в історії Південного краю. У 1850 р. з'являється перший том "Спроби статистичного опису Новоросійського краю", в якому висвітлювалися питання географії, етнографії, складу населення трьох "новоросійських губерній", в тому числі і Херсонської, а також Бессарабської області [11].

В середині 50-х рр. XIX ст. спостерігається поживлення краєзнавчих досліджень з історії Південної України. Цьому факту сприяло видання з 1844р. "Записок" Одеського товариства історії та старожитностей, святкування 50-річчя заснування міста Одеси. Ювілею Одеси була присвячена стаття редактора "Одеського вісника" відомого статиста Олександра Тройницького "Перше п'ятидесятиріччя Одеси. 1794-1844", в якій автор зробив аналіз попередньої історії міста, починаючи від давньогрецьких колоній. У 1853 р. з'являється "Історія Одеси" К.Смолянинова, в якій він згадує про античні поселення на її території, а також середньовічне місто Качибей.

В 80-90 рр. XIX ст. відбувається оформлення краєзнавства, як спеціальної галузі історичного дослідження. У широкому краєзнавчому русі беруть участь не лише вчителі, статисти, урядовці, але й професійні історики. Історичне краєзнавство на цьому етапі враховує та використовує здобутки історичної науки.

У збірці статей професора Новоросійського університету П.К.Бруна "Чорномор'є" (1879-1880) були надруковані його краєзнавчі розвідки, присвячені давній передісторії Одеси. На думку П.К.Бруна, місто-попередник Одеси Хаджибей, було збудовано ще в литовські часи князем Вітовтом, який на рубежі XIV-XV ст. володів Північним Причорномор'ям. У XIV ст. це поселення було загарбане татарами і поступово занепало. Відновлений турками Хаджибей, увійшов до складу Російської імперії, і на його місці була побудована Одеса [2]. Праця С.Беренштейна "Історичний та торгово-економічний нарис Одеси у зв'язку з Новоросійським краєм" (1881), була присвячена таким питанням соціокультурної історії Херсонщини як характер господарчої діяльності населення, розвиток торгівлі та промисловості.

В роботах авторів цього періоду на перший план виходять проблеми колонізації краю, аналіз географічних, соціально-економічних та історико-політичних причин виникнення міст, їх подальший розвиток, умови піднесення чи занепаду.

З точки зору вивчення соціокультурної історії Півдня як складової частини української історії, її раннього, зокрема литовського періоду, представляє інтерес праця В.А.Яковлева "До історії заселення Хаджибея" (1889). Автор доводить органічний зв'язок історії Одеси та Хаджибея і висуває версію про литовське походження останнього. Коли литовські князі захопили землі Північного Причорномор'я у другій половині XIVст., на місце сучасної Одеси один з подільських шляхтичів Коцюба-Якушинський переселив своїх селян, яке і було названо на його честь Кацюбієв. Започатковану В.А.Яковлевим традицію, звертатися до вивчення так званої "внутрішньої історії міста", та його населення, продовжив В.К.Надлер. Будучи деканом історико-філологічного факультету Новоросійського університету і професором кафедри всесвітньої історії, В.К.Надлер цікавився історією Південного краю, його публічні лекції з історії Одеси користувалися великою популярністю серед громадськості міста. Він, як і В.Яковлев, звертався до "внутрішньої історії", історії багатонаціонального населення краю і дотримувався критичного ставлення до джерел. Його праця "Одеса у перші епохи її існування" (1893) свідчила про те, що історичне краєзнавство в південному регіоні знаходилося на науковому ґрунті.

Першим "миколаївським літописцем" вважається Г.М.Ге, старший брат видатного художника М.М.Ге. Г.М.Ге був відомим культурно-громадським діячем міста Миколаєва і талановитим дослідником-краєзнавцем. Напередодні 100-літнього ювілею Миколаєва Г.М.Ге було доручено підготувати дослідження з його історії. "Історичний нарис столітнього існування міста Миколаєва при гирлі Інгулу" (1890) – став однією з перших ґрунтовних краєзнавчих праць з історії міста. В роботі розглядалися проблеми соціокультурного розвитку Миколаївщини, такі, як стан господарства, розвиток промисловості і торгівлі, діяльність міської думи та губернатора [4].

Відомості з ранньої історії Херсону знаходимо у розвідці історіографа російського флоту З.А.Аркаса, дядька відомого історика М.М.Аркаса, присвяченій історії чорноморського флоту Росії (1858) [1]. В праці З.А.Аркаса розглядається історія облаштування гавані у гирлі Дніпра, спорудження верфі та портових споруд у Херсоні, діяльність адміралтейства з 1788р., будівництво військових та торговельних суден, а також заселення краю вихідцями з України, Росії та зарубіжних країн. Один з перших нарисів історії Херсона належав А.Чиркову (1864) [16].

Певний інтерес становить праця Д.І.Яворницького, відомого дослідника Півдня України, "Історія села Фаліївки-Садової Херсонської губернії та повіту" (1892). Історію цього населеного пункту Херсонщини Д.І.Яворницький висвітлює з давніх часів до

кінця XIX ст. на підставі родинного архіву М.М.Комстадіуса – приятеля історика. Більш того, маєток Комстадіусів – Фаліївка, став тим місцем, з якого Д.І.Яворницький розпочинав свої археологічні дослідження Херсонщини.

Важливою темою краєзнавчих досліджень на Херсонщині була культурна історія краю. Історією культури та освіти на Херсонщині цікавилися зокрема представники українського руху. Серед них треба назвати роботу учасника Херсонської громади А.Конощенка (М.А.Грабенка), присвячену історії земської школи на Херсонщині [8].

Наступний період у розвитку краєзнавчих студій припадає на 20-30 рр. XX ст., що було пов'язано із суттєвими змінами у суспільному устрої, національній свідомості та історичній науці. Цей період вважається “золотим віком” у розвитку українського краєзнавства. Видатну роль у розвитку та організації краєзнавчих досліджень відіграла Всеукраїнська Академія наук. У структурах ВУАН були утворені ще на початку 1920-х рр. суто краєзнавчі комісії: Київська краєзнавча комісія при ВУАН під головуванням А.Лободи (1922), Харківська комісія краєзнавства на чолі з Д.Зеленіним. У 1923 р. була утворена третя краєзнавча комісія – Одеська, під керівництвом С.Дложевського. Члени комісії налагодили випуск друкованого органу Комісії – “Вісника Одеської комісії краєзнавства”, у центрі уваги якого знаходились краєзнавчі проблеми історії Південної України.

Важливу роль у розвитку регіонально-краєзнавчих досліджень відіграли утворені М.С.Грушевським комісії порайонного дослідження України при Науково-дослідній кафедрі ВУАН. У роботі комісії брали участь М.Ткаченко, В.Юркевич, І.Степанов, Д.Кравцов та ін. У 1929 р. Під редагуванням М.С.Грушевського Комісією була підготовлена збірка праць “Полуднева Україна”, в якій друкувалися праці дослідників з інших регіонів – Одеси, Катеринослава-Дніпропетровська, Львова. У статтях таких авторів, як М.Ткаченко, В.Юркевич, В.Пархоменко, Ф.Петрунь, І.Крип'якевич, Н.Полонська-Василенко висвітлювалися проблеми колонізації Південного краю та багатонаціонального складу його населення.

Також в цей період важливим осередком краєзнавчих досліджень залишається Одеса. Вивченням історії краю займалися члени Одеського наукового товариства при ВУАН, співробітники Музею Степової України. Одеська комісія краєзнавства при ВУАН мала свої відділення у Херсоні та Тирасполі, а члени її активно опрацьовували проблеми колонізації Півдня України, результати досліджень яких друкувалися на сторінках “Вісника”. У Миколаєві краєзнавчі дослідження здійснювалися Науковим товариством ім. М.Аркаса. У Херсоні діяла філія Одеської краєзнавчої комісії.

В цілому, на Півдні України на рубежі 1920-1930 рр. існувало близько 10 наукових товариств, 150 краєзнавчих, науково-дослідних гуртків, в яких брали участь переважно викладачі місцевих вузів та представники культурно-громадських установ [10, 54].

Наступний період у вивченні соціокультурної історії Херсонського краю можна визначити як радянський, який охоплює сер. 1930-1980 рр. У роботах радянських авторів Південь України розглядався не як особливий регіон, а як невід'ємна частина історії України та Росії. Історія південноукраїнських земель кін. XVIII-XIX ст. сприймався у світлі кризи феодалізму та розвитку капіталістичних відносин. Історії капіталістичних відносин були присвячені роботи І.О.Гуржія "Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861р.)" (1962), "Україна в системі всеросійського ринку 60-90 років" (1968), а також праці В.О.Голобуцького, зокрема "Економічна історія Української РСР" (1970).

Важливу роль у вивченні соціально-політичної та етнічної історії південноукраїнських земель за радянські часи відіграли роботи відомої московської дослідниці О.І.Дружиніної. Вона є автором низки монографій, присвячених історії південної України, таких як "Північне Причорномор'я у 1775-1800" (1959); "Південна Україна .1800-1825." (1970); "Південна Україна у період кризи феодалізму. 1825-1861" (1981). Заслуга І.О.Дружиніної полягає в тому, що завдяки її високопрофесійним роботам у радянській історіографії 1960-1980-х рр. поступово відроджувалось поняття "Південної України", як специфічного історико-географічного регіону, який мав свою власну історію, тісно пов'язану з історією України та Росії.

Історії заселення південноукраїнських земель, розбудові міст на її території присвячена монографія В.І.Тимофеєнка "Міста Північного Причорномор'я у другій половині XVIII ст. (1984). На думку дослідника, більшість міст, що виникали на південних окраїнах Російської імперії, мали військово-оборонний характер і виростали на місцях колишніх фортець та оборонних споруд, наприклад Єлисаветград, Нікополь тощо. Виникнення Херсона автор також пов'язує з фортифікаційними планами уряду та військового командування. В цілому, В.І.Тимофеєнко виділяє три типи міст, що виникали у Північному Причорномор'ї: адміністративні центри, торговельні міста та промислово-торгівельні, до останнього типу міст він відносив і Херсон [13, 33].

У роботах радянських істориків розглядалися лише окремі проблеми соціокультурної історії міст Півдня України, такі, наприклад, як міська торгівля, склад міського населення.

Важливою подією у розвитку краєзнавчих досліджень, у тому числі з історії Херсонщини, було видання багатотомної "Історії міст і сіл України". На думку академіка НАН України П.Т.Тронька, це видання не має "аналогу у світовій практиці" і представляє собою справжній "літопис населених пунктів". Більш того, у процесі написання цього літопису до вивчення власної історії "прилучилися десятки тисяч краєзнавців, які на основі маловідомих архівних матеріалів, раритетної літератури вивчали історію рідного краю, відкривали для себе нові імена подій, факти" [14, 10]. В цілому, незважаючи на певні ідеологічні штампи, підвищену увагу до питань соціально-економічної історії та класової боротьби "літопис" з історії міст і сіл України і досі зберігає своє значення важливого довідникового видання, джерелом фактів і подій з історії місцевого краю.

У цей період з'являється низка праць, в яких висвітлювалася саме історія Херсонщини та Херсона. Привертає увагу розвідка місцевого дослідника М.Авдальяна "Про що розповідають географічні назви (з історії міст і сіл Херсонщини)" (1963). Культурній історії Херсонщини присвячена стаття Д.Галіна "Белинський та Щепкін у Херсоні" [3], а також колективна робота "Діячі літератури і мистецтва - наші земляки" (1979). Для вивчення військової історії певний інтерес становить видання "Відомі воєнні діячі в історії Херсонщини" (1984). Історія преси на Херсонщині висвітлюється у статті І.Ратнера "Живе слово часові непідвладне (з історії преси на Херсонщині)" [9].

Вивченням історії південноукраїнських земель XVIII-XIX ст. займалися і зарубіжні дослідники. Історію Півдня Росії вони розглядали з точки зору реформ Петра I та Катерини II і визначали ці реформи як різновиди "модернізації" або "вестернізації".

По-різному західні історики оцінюють приєднання південних територій до Росії. Одні з них (С.Харкейв) вважають, що можливість освоєння земель Причорномор'я вела до збереження досить низького агротехнічного рівня господарства в країні [7, 215-216]. Інші автори, такі як А.Лентін, у книзі "Росія у XVIII ст.: від Петра Великого до Катерини Великої (1696-1796)" (1973), М.Раєв у монографії "Імперська Росія, 1682-1825: повноліття сучасної Росії (1971) [18, 15], навпаки стверджують, що швидкий ріст міст на Півдні - Катеринослава, Одеси, Херсона, Миколаєва - перетворив цей регіон на "суперника" центральних провінцій імперії.

Про інтерес західних дослідників до історії південноукраїнських земель у XVIII-XIX ст. свідчать рецензії на роботи радянських авторів на сторінках американського видання "American Historical Review" (Американське історичне рев'ю). Так

американський професор Т.Александр, у рецензії на монографію В.І.Тимофеєнка "Міста Північного Причорномор'я" (К.,1984) говорить, що вона за рівнем поступається роботам О.І.Дружиніної. В.Тимофеєнко хоч і згадує про багатонаціональний склад населення Півдня України, але на думку рецензента, не підкреслює його впливу на "міські стилі" і зменшує можливість будь-якого етнічного суперництва або конфлікту [15, 70].

Проблеми соціально-економічного та культурного розвитку Херсонського краю, зокрема Одеси, висвітлювалися у низці робіт американської дослідниці П.Герліхі. У розвідці "Одеса. Історія, 1794-1914" (1986) дослідниця, як і О.І.Дружиніна, порівнює характер колонізації на Півдні України та Заході США, вважаючи, що селяни-втікачі, які оселялися на південних окраїнах Російської імперії, ставали вільними і не поверталися своїм поміщикам. У центрі уваги П.Герліхі знаходиться Одеса, як економічний та культурний центр Півдня [17, 117-118].

Вивченням історії південноукраїнських земель у XVIII-XIX ст. займалися також історики української діаспори. Так, у 1960 р. у Мюнхені Н.Полонська-Василенко надрукувала своє дослідження "Заселення Південної України в половині XVIII ст.(1734-1775)", яке стало природним продовженням її занять цією проблематикою у дореволюційні часи та 1920-1930 рр. в Україні.

У історичному есе "Доля України в новітній історії" (1963) американо-канадський дослідник українського походження І.Лисяк-Рудницький визначає роль Півдня України у загальному ході української історії.

Останній за часом період у висвітленні історіографії досліджуваної проблеми починається у першій половині 1990-х рр. та триває до сьогодні. Саме на цьому етапі стало можливим вивчення соціокультурної історії Херсонщини як комплексної проблеми. Для цього періоду характерно пожвавлення краєзнавчого руху, активності дослідників на місцях і збільшення обсягу робіт, присвячених місцевому краю, у даному випадку історії Херсонщини.

Важливу роль у поширенні краєзнавчих досліджень відіграли науково-практичні конференції, що проводилися в краї протягом 1990-х рр.: це перша Обласна історико-краєзнавча науково-практична конференція "Виховання історією" (Одеса, 1989); наукова конференція "Культура Херсонщини" (Херсон,1991); міжнародна науково-теоретична конференція "Одесі - 200" (Одеса,1994); міжнародна науково-методична конференція "Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку" (Херсон,1997), міжнародна конференція «Внесок поляків у

соціально-економічний та культурний розвиток Південної України" (Херсон, 2001) та ін.

Привертає увагу той факт, що саме у 1990-ті роки починається вивчення соціокультурної історії як спеціальної проблеми, про що свідчать такі праці, як "Етнічна карта Півдня України (Соціокультурний та етнополітичний аспекти)" (1996) [5], "Життя етносу: соціокультурні нариси" (1997) [6]. У краєзнавчій літературі з'являються нові акценти і теми, яких не було у попередні періоди. Як і раніше, у центрі уваги дослідників знаходяться проблеми заселення, культурної та господарчої колонізації Півдня України.

Література:

1. Аркас З. Начало учреждения Российского флота на Черном море и действие его с 1778 по 1789 год // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1858. - Т. VI. - С. 261-309.
2. Брун Ф. К. Судьбы местности, занимаемой Одессой // Одесса, 1873. Ч. I. - С. 160-188.
3. Галін Д. Белинський та Щепкін у Херсоні. // Наддніпрянська правда. 1946, 15 жовтня.
4. Ге Г. Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула/1790-1890/. Николаев, Русск. Типо-лит., 1890.-122с.
5. Етнічна карта Півдня України (Соціокультурний та етнополітичний аспекти). Вип. 1. Одеська область. Одеса, 1996. -117с.
6. Життя етносу: соціокультурні нариси. К., 1997. -283с.
7. Зайцева Л. С. Проблеми історії Півдня України другої половини XVIII ст. в сучасній англо-американській історіографії. // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції. Херсон, 1997. -С. 215-217.
8. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині. К., 1908. -98с.
9. Ратнер І. Живе слово часові непідвладне (з історії преси на Херсонщині). // Жовтневі зорі. - 1968. - 18 травня.
10. Савенок Л. А. Питання заселення Південної України у вітчизняній історіографії 1920-х років // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції. Херсон, 1997. - С. 52-55.
11. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850. Т. I.
12. Скальковский А. А. Херсон с 1774 до 1794 года. Спб., 1836. -77с.
13. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во 2-ой половине XVIII века. К.: Наукова думка, 1984. - 219 с.
14. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні багатовікових культурних традицій українського народу // VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура": Наукові доповіді та повідомлення. Ч. I. Харків: Рідний край, 1997. - С. 6-12.
15. Черних Г. Г. Американське історичне рев'ю про колонізацію Півдня України. // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції. Херсон, 1997. - С. 69-71.
16. Чирков А. Краткий исторический очерк г. Херсона. Херсон. 1864.-17с.
17. Herlihy P. Odessa A history, 1794-1914 // Harvard Ukrainian Press. 1986.
18. Raeff M. Imperial Russia: 1682-1825: the Coming of Age of Modern Russia. N.Y., 1971, P. 59.

Ю. Куценко

Історіографічний образ Михайла Драгоманова в творчості І. Лисяка-Рудницького

Звернення до постаті Михайла Драгоманова (1841-1895рр.) обумовлена, передусім, складною політичною ситуацією в сучасній Україні. Науковець, етнограф,

історик, він одночасно відомий і невідомий своїй Батьківщині. Невідомим для дослідників М.Драгоманов залишається як особистість, бо майже ніколи він не привертав до себе увагу з цього боку. Проте, як публіцист, чиї політичні твори були присвячені висвітленню програми політичного майбутнього України, М.Драгоманов іноді стає натхненником сучасних політиків [4; 23].

Саме ця сторона його наукової та публіцистичної діяльності є об'єктом дослідження Українського діаспорного історика Івана Лисяка-Рудницького, що його називають "основоположником наукового драгоманознавства в США та Канаді" [3; 39].

Дійсно, після М.Грушевського і Д.Дорошенка, саме І.Лисяк-Рудницький – автор значної кількості праць, присвячених аналізу суспільно-політичних ідей М. Драгоманова. Серед найбільш значних можна назвати: редагований ним збірник "М. Драгоманов. Симпозіум і вибрані твори" (Нью-Йорк, 1952), що вміщує в себе статті, які висвітлюють окремі проблеми творчості М.Драгоманова, вибрані праці політичного характеру (наприклад, "Східна політика Німеччини і обрусіння") та бібліографію його творів. Політичній доктрині М.Драгоманова присвячені також статті І.Лисяка-Рудницького. Характерною рисою цих робіт є занадто значна увага до політичних ідей М.Драгоманова. У зв'язку з цим, для творчості дослідника притаманно однобічне висвітлення образу М.Драгоманова лише як суспільного діяча та "трохи" науковця. Навіть вміщена в збірці І.Лисяка-Рудницького "Історичні есе" біографія М.Драгоманова немов би "закрита" для самого дослідника і для читача. Життєпис вченого "позбавлено життя" – особистісних, індивідуальних рис, людяності [6; 281-287].

Цікавим моментом в дослідженнях І.Лисяка-Рудницького є прагнення повного відчуження від будь-яких оцінок, лише намагання відстороненого аналізу: "Виступаючи сьогодні з аналізом драгоманівської програми, я не хотів би стягнути на себе закид у несумлінності. Я об'єктивно передав основні ідеї... й буду намагатися зберегти об'єктивність по змозі теж у подальших критичних зауваженнях" [7;101]. Така позиція автора викликає подив з уваги на політизованість діаспорної історичної науки та її постійні спроби ставити категоричні, остаточні оцінки.

Розглядаючи М.Драгоманова як суспільно-політичного діяча, І.Лисяк-Рудницький у дусі проголошеної ним об'єктивності, чомусь намагається подати його діяльність у найвигіднішому світлі. Це виявляється як в нейтральних формулюваннях, так і в минанні гострих, конфліктних моментів цієї діяльності. Найбільш показовим тут є висвітлення двох найцікавіших моментів життя

М.Драгоманова: його діяльності в Київському університеті та видавничій діяльності у Женеві.

Щодо звільнення М.Драгоманова з Київського університету, то І.Лисяк-Рудницький не намагається деталізувати події та з'ясувати причини, які призвели до цього. Навпаки, він досить лаконічно пише: "Драгоманов працював від 1864 року в Київському університеті, читаючи курси головне з античної історії... Поряд з науковою діяльністю, Драгоманов був чинний у таємній українській організації, київській т.зв. Старій громаді та надбав собі голосне ім'я сміливими статтями в російській і галицько-українській пресі" [7; 91]. Він також наголошує на тому, що саме стало причиною пильної уваги з боку російської влади: "...Драгоманов звернув увагу на себе своїми статтями (в "Вестнике Европы" й інших часописах), в якій він критично розглянув внутрішню і зовнішню політику Росії" [6; 281]. Такі виступи М.Драгоманова в пресі викликали природню реакцію: доноси на нього як на українського "сепаратиста" та небезпечного радикала, а також пропозиції звільнитися і перевестися в якийсь з північноросійських університетів. І.Лисяк-Рудницький говорить про таку рису характеру М.Драгоманова, як принциповість, бо він відмовився від цих пропозицій, надаючи перевагу звільненню за т.зв. "третім пунктом" і закриттю подальшої академічної кар'єри в Російській імперії. Звільнення М.Драгоманова він пов'язує не тільки з його політичною публіцистикою, але й з пожвавленням українського національного руху в Наддніпрянській Україні. Саме в цьому процесі І.Лисяк-Рудницький відводить йому знакову роль: "Вигнання Драгоманова з Київського університету було немов першим сигналом до цілої серії протиукраїнських заходів царського уряду" [7; 91].

Ще одним з елементів діяльності М.Драгоманова, який висвітлює І.Лисяк-Рудницький, з'ясовуючи його місію в політичній історії України, є його видавнича діяльність в еміграції. Аналізуючи її, історик звертає увагу на два аспекти: по-перше, що матеріальне забезпечення видання періодичного органу Старої Громади – "Громада" брали на себе її члени, а на М.Драгоманова покладалося лише технічне забезпечення цього видання. Цікавим є пояснення, яке дає І.Лисяк-Рудницький невдачі видавництва М.Драгомановим часопису: "У 1886 р. наступив розрив між Драгомановим та Київською Громадою; остання вважала, що політична діяльність за кордоном може спровокувати наростаючі антиукраїнські репресії" [6; 281], а також те, що Стара Громада не виконувала свої зобов'язання перед М.Драгомановим: "...через недостатній контакт між Женевою й Україною вони (збірники) фактично стали силою обставин драгоманівським органом" [7;93]. При цьому І.Лисяк-

Рудницький не наводить тих аргументів, які висували в цьому конфлікті члени громади, хоча вони були чітко висловлені в їх листуванні з М.Драгомановим [1]. Отже, він приходить до такого висновку: “ На довгий час напрям українського руху пішов по рівнозначних сих трьох його осередків: київського, львівського і женеvського. Місія Драгоманова зробила з цього погляду епоху в українськiм житті” [7; 96].

Основну увагу при дослідженні життя і творчості М.Драгоманова, І.Лисяк-Рудницький приділяв аналізу його суспільно-політичних ідей, зазначаючи: “...до Драгоманова українська політична думка перебувала, так би мовити, в ембріональній стадії розвитку” [7; 96]. В двох основних статтях, що присвячені цій тематиці, – “М.Драгоманов і його місія”, “Драгоманов як політичний теоретик”, І.Лисяк-Рудницький детально аналізує його концепцію. Там само присутні і опосередковане висвітлення М.Драгоманова як науковця. Оцінка І.Лисяком-Рудницьким постаті М.Драгоманова саме з цього погляду є виключно позитивною. Всі характеристики, які він дає, висвітлюють М.Драгоманова як науковця європейського зразка, що, звичайно, пов’язано з тим, що більшу частину свого життя він провів за кордоном. Дослідник майже не приділяє уваги методології М.Драгоманова, деталізуючи його історіософію та особливості “наукового характеру”.

Для М.Драгоманова як науковця, на думку дослідника, притаманними були величезна ерудиція і “сумлінна вченість”, які він вкладав в кожен свою чи то наукову чи то публіцистичну працю. Крім того, І.Лисяк-Рудницький найважливішим в “науковому характері” М.Драгоманова вважає його непідкупну інтелектуальну чесність. Приводячи вислів М.Драгоманова з листа до Мелітона Бучинського: “Найгірша чи найгіркіша правда цінніша за найсолодшу чи найпоказнішу брехню” [8: 72], він показує, що для М.Драгоманова виграти в полеміці (сутності майже всієї його публіцистики) будь-якими засобами не було його головним завданням. Хоча, наприклад, інший діаспорний дослідник Є.Пизюра закидає М.Драгоманову саме “софістикацію” думок [5; 51]. Напевно І.Лисяк-Рудницький засновує своє бачення М.Драгоманова на тому визначенні сутності публіцистичної полеміки, яке він навів у своїй автобіографії: “... мені через все моє життя доводиться полемізувати... Ніщо мені так не осоружне, як полеміка. Після написання кожної полемічної статті я кілька днів почуваю себе хворим. Перед тим як завести полеміку... я, майже завше, вишукував лагідних засобів полагождення й брався до друкованої полеміки тільки тоді, коли бачив, що злагода не- можлива, а особливо, коли натикався на “mauvaise foi” (лиху віру) та нещирість мого противника. Веду полеміку... для вияснення думки

мого противника та моєї. Після того я замовкаю й терплю все, без відповіді, особливо особисті на мене нападки... за свою полеміку...я ні разу не стрівся з противником цілком добропорядним” [2;136-137]. З точки зору І.Лисяка-Рудницького, М.Драгоманов ніколи не змінював своїх принципів. Історик вступає в полеміку з В.Липинським і намагається спростувати його думку: “Бо єсть в історії не один, а кількох Драгоманових...Він, під впливом російської школи, загубив ці моральні й політичні устої, які були в його родині...а потім сам для себе ціле життя таких устоїв шукав, весь час їх міняючи...” [7;113]. Для І.Лисяка-Рудницького будь-які характеристики М.Драгоманова, які можуть змінити той позитивний образ, що вже створений, не можуть бути прийняті до уваги. Для того, щоб підкреслити цей образ науковця-європейця, він аналізує “думку Драгоманова”. Вона за І.Лисяком-Рудницьким є систематичним поєднанням демократичних, соціалістичних, патріотичних, космополітичних, слов’янофільських, західницьких елементів, але в їх основі покладено європейські ідеали – науковий поступ, громадська та особиста свободи, соціальна справедливість – об’єктивно добрі та абсолютно обов’язкові для всіх. Все це стало підґрунтям політичної доктрини М.Драгоманова, що є центром його наукової діяльності та особливо, публіцистичних праць.

Не маючи на меті в даній статті аналізувати концепцію Драгоманова, можна лише додати, що для І.Лисяка-Рудницького вона є безперечно актуальною: “...дозволю собі визнати, що всі мої симпатії по боці Драгоманова – ліберала, конституціоналіста й реформіста”. Втім, намагаючись зберегти свою “об’єктивність”, він зазначає: “...зате до Драгоманова- громадівця, доктринера й утопіста, маю принципові застереження” [7;114].

Взагалі, для І.Лисяка-Рудницького М.Драгоманов – видатний український політичний мислитель, вчений, громадський лідер, публіцист, який для сучасного українства є “вихователем”, що “цього не осмілюються оспорювати навіть помірковані групи” [7;115]. Проте, на жаль, дослідник обмежується лише аналізом його політичних творів, залишаючи поза увагою його непересічну особистість. Тому ті позитивні оцінки, які історик дає М.Драгоманову, можуть викликати певні заперечення, адже цей образ є дуже однобоким. По сьогодні М.Драгоманов, передовсім як людина, суспільний діяч і науковець, чекає на свого дослідника.

Джерела та література

1. Архів М. Драгоманова / Ред. Р.Смаль-Стоцький. – Варшава, 1938. – 258 с.
2. Драгоманов М. Автобіографія // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX-го ст./ Ред. Ю.Луцького. – Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. – С.115-145.

3. Єкельчик С.О. І. Лисяк-Рудницький як дослідник спадщини М.П.Драгоманова // Драгоманівський збірник. "Вільна Спілка" та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т.Г.Андрусяка. – Львів: Світ, 1996. – С.39-42.
4. Журавлев К. "Команда озимого покоління" пропонує... // Факти. – 2002. – 22 марта. – С. 23.
5. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова. – Чернівці, 2000. – 488с.
6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2т.–Т.1. – К.: Основи, 1994. – С. 281-403.
7. Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і його місія // Сучасність. – 1979. – ч. III (219). –С.91-115.
8. Переписка М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877. – Львів, 1910. – 467 с.

В.В.Ржеутський

Археографічна діяльність та джерелознавчі праці І.П. Крип'якевича

Археографічна діяльність посідає помітне місце у науковій біографії відомого українського історика І.П. Крип'якевича. Особливо вагомий внесок вчений зробив в розробку та дослідження джерел до історії Національно-визвольної революції XVII ст. Евристичні та едіційні практики історика на даному терені суттєво розширили джерельне поле Хмельниччини. Істотний пласт його творчості склали праці, які присвячувались джерелознавчому аналізу дипломатарія Б. Хмельницького.

Вже за студентських років молодий історик набуває членства в Археографічній комісії НТШ. Під керівництвом М.С.Грушевського він починає студіювати львівські архіви. У 1906-1907 рр. в рамках проекту публікації розширеної серії джерел з української історії запланованою Археографічною комісією, історик здійснює декілька археографічних експедицій до архівів Кракова, під час яких досліджує архівні зібрання Краківської Академії наук, Ягеллонської бібліотеки та музею Чарторийських. Працюючи в Ягеллонській бібліотеці дослідник збирає матеріали, що стосувалися української історії періоду кін. XVI - перш пол. XVII ст.ст. Серед них І.П.Крип'якевич віднайшов декілька автентичних листів гетьмана Михайла Дорошенка. Особисто істориком було скопійовано 80 рукописних аркушів джерел цього періоду. [1,437-437 зв.]

Документи віднайдені молодим науковцем в архівах Кракова увійшли до восьмого тому серії "Жерел з історії України-Руси". Документи тому, загальна кількість яких становила 233 позиції, походили з 3 сховищ – Бібліотек Чарторийських і Академії Наук у Кракові й Осолінських у Львові – і охоплювали період 1531–1632 рр. Зміст їх склав різноманітний джерельний матеріал: листи й інструкції козацьких гетьманів, зокрема С. Кішки, М. Дорошенка, А. Конашевича; листи королів і послів сейму до козаків; акти комісій до козацьких справ; королівські листи, пропозиції, інструкції для сеймів і сеймиків, чиновників; інструкції сеймиків; сеймові діарії, промови; меморіали, проекти і т. п.; листи різних осіб; листи інших держав; військові

рахунки й реєстри; інструкції, звіти, повідомлення різного змісту. Видання не тільки істотно збагатило джерельну базу ранньої історії козацтва, але й суттєво вплинуло на оцінки та розуміння цього періоду української історії в історіографії.

Успішне здійснення публікації істориком восьмого тому “Жерел” виступило в якості вагомому аргументу на користь продовження субсидіювання його архівних пошуків. Отримавши дозвіл на дослідження матеріалів московських архівів від Імператорської Академії наук Археографічна комісія НТШ в червні 1910 р. ухвалює відрядити історика московських архівів [2,арк.10]. Цього разу археографічна експедиція історика розпочалася дослідженням архівосховищ Варшави. Впродовж жовтня-листопада 1910 р. вчений досліджував архівні зібрання варшавських бібліотек: Університетської, Ординації Красінських, Замойських, Пшездецьких. Евристичні зусилля вченого тепер спрямовувались на збір документів і матеріалів, що стосувалися періоду Національно-визвольної революції. В бібліотеці Замойських історик займався копіюванням матеріалів передреволюційного періоду. Зокрема він віднайшов декілька оригінальних королівських листів 1640-1645 рр., які проливали додаткове світло на плани Антитурецької ліги Володіслава IV і на ту роль, що в них мало відіграти українське козацтво. Особливу увагу історика привернула збірка актів, впорядкованої польським істориком Т. Корзоном, з архіву бібліотеки ординації Замойських зміст якої складали документи XVI-XVII ст.ст. [1, 426-426 зв.].

Наприкінці 1910 р. вчений від'їжджає до Москви. Тут він провадить дослідження архівів Міністерства закордонних справ, Міністерства юстиції та Рум'янцевського музею[3,28-35]. Під час роботи в архівах Варшави та Москви історик зібрав достатньо вагомий джерельний матеріал. Цей комплекс, як і планувалося, мав вийти окремим томом “Жерел”. Втім, проектоване видання не вдалося здійснити. “На жаль – писав історик у 1928 р.,– війна не дозволила мені покінчити розпочатої праці і видати зібраних джерел одноцільною публікацією”[4,173]. Попри це, документи віднайдені науковцем в архівах Варшави та Москви стають вагомим підґрунтям його дослідницької праці в освітленні подій Національно-визвольної революції.

Досліджуючи матеріали варшавських архівів вчений вперше звертає увагу на сфрагістичну культуру козацької дипломатії. В зв'язку з цим у дослідника виникає задум комплексного видання козацьких сфрагістичних пам'яток. У порозумінні з Грушевським І.П.Крип'якевич замовляє у Варшаві гіпсові відбитки козацьких печаток для їх подальшого відтворення та публікації [1,арк 430]. Лише у 1917 р. історик частково вдалося здійснити свій намір. Вихід статті історика “З козацької сфрагістики” був відгуком на невелику монографію М.Слабченка, що торкалася загальних

проблем української сфрагістики. В статті І.П.Крип'якевич подав докладний опис 37 козацьких печаток, причому особливо важливі з погляду дослідника печатки було подано в репродукції. Дослідник висловив декілька власних теоретичних міркувань відносно досвіду дослідження козацької сфрагістики. Загалом позитивно оцінюючи досвід попередніх напрацювань в цій галузі він відзначав і деякі їх недоліки.

Опис печаток, що мав у своєму розпорядженні на той час І.П.Крип'якевич було здійснено надзвичайно детально: дослідник зазначав розмір, форму відбитків, розглядав зображення та легенди печаток, вказував документи в яких зустрічались ці зразки. На відміну від М.Слабченка який класифікував козацькі печатки за суто формальними ознаками, І.П.Крип'якевич наполіг на проведенні чіткого розмежування між державними печатками Війська Запорізького та приватними печатками українських гетьманів, використавши таким чином суто державницький критерій систематизації. Крім того в праці дослідник докладно зупинився на печатках військової канцелярії Б.Хмельницького. Подаючи опис трьох типів печатей Б.Хмельницького історик поставив питання відносно походження першого типу, що уживався в гетьманській канцелярії до 1651 р. Дослідник схильний був вважати, що походження цього типу печатки було найбільш імовірно автентичним. Печать такої форми виникає за ініціативою самого гетьмана [5,6-7]. В цілому проблеми дослідження української, зокрема козацької, сфрагістики посядуть помітне місце в подальшій творчості вченого [6].

За відсутності реальної можливості здійснення планованого видання зібраного комплексу джерел, обумовленої в першу чергу тяжким фінансовим становищем повоєнного НТШ, вчений, розуміючи його вагу для історичної науки, вдався до часткової публікації матеріалів на сторінках "Записок НТШ". Так в одній частині "Студій над державою Богдана Хмельницького" (1927) присвяченій гетьманським універсалам історик друкує п'ять раніше неопублікованих універсалів Б.Хмельницького. Публікації передував документознавчий аналіз цього виду джерел. Спираючись на тогочасні досягнення науки дипломатики науковець провів детальне дослідження формальної структури гетьманських універсалів. Наукова фіксація сталих форм канцелярських практик мала, на думку історика, запобігти вживанню в історичних дослідженнях фальсифікованих документів. Разом з тим такий аналіз давав можливість визначення функцій та прерогатив урядових органів, форм політичного устрою та міжнародного статусу молодой козацької держави. Відтак особлива увага дослідницького аналізу була сконцентрована на форми гетьманської інституції в універсалах, відносно яких дослідник подав декілька цікавих

спостережень. Так, в форма інтитуляції “гетьманъ з войскомъ” свідчила на думку історика про “дуалізм двох установ гетьмана і війська”. Натомість форму “гетьман войска” дослідник розумів як “радше владу гетьмана над військом”[7,58] Така інтерпретаційна стратегія дослідника рельєфно відбивала його державницькі настанови. Наприкінці праці історик, з огляду ініціативу продовження публікації Археографічною комісією ВУАН документів Б. Хмельницького, подав реєстр відомих йому універсалів гетьмана. До реєстру, загальна кількість якого складала 77 позицій, дослідником було включено як опубліковані так і не опубліковані документи.

В 1928 р. на сторінках тих же “Записок” історик продовжив публікацію документів з власної колекції. Тринадцять листів гетьмана, опублікованих цього разу істориком, відносилися до періоду 1650-1657 рр. Деякі з них були відомі до того в науці лише з копій. Більшість документів внесених вченим до публікації походили з московських архівів і відбивали кореспонденцію Б.Хмельницького з прикордонними російськими воєводами[4].

В цей період історик увійшов у тісне співробітництво з історичними установами ВУАН, зокрема з її Археографічною комісією. Остання з сер. 20-х рр. за ініціативою та під керівництвом М.С.Грушевського, що втратив у результаті подій часу громадянської завірюхи свій дослідницький портфель і намагався таким чином забезпечити успішне просування подальших томів “Історії України-Руси”, розпочинає активну евристично-пошукову діяльність спрямовану на поновлення видань джерел Національно-визвольної революції. Саме тому І.П.Крип'якевич, як член Археографічної комісії, однією з головних цілей свого візиту до Києва у 1929 р., вважав обговорення археографічних проблем публікації дипломатарію Б. Хмельницького [2, арк.123].

По поверненні з Києва історик публікує добірку кореспонденції прикордонної козацької адміністрації з російськими воєводами. Семи автентичним листам козацьких полковників періоду 1649-1651 рр., що походили з Білгородського столу Архіву Міністерства Юстиції передувала невелика вступна розвідка історика. У ній дослідник, як і у випадку з гетьманськими універсалами, вдався до формального, дипломатичного аналізу документів. Звернувши увагу на доволі поширену серед них форму інтитуляції гетьмана, в якій було відсутнє застереження відносно зовнішньополітичної приналежності козацької держави, історик переконується, що “не був це тільки стилістичний недогляд одної полкової канцелярії, а свідоме возвеличення гетьманського титулу”[8,85]. В кінці розвідки дослідник звернув також

увагу на сфрагістичну культуру цього виду актів та подав п'ять репродукцій приватних печаток козацьких полковників.

До проблеми видання дипломатрію Б.Хмельницького історик повернувся у роки Другої світової війни. Як свідчить листування вченого з київським істориком О.П.Оглобліним впродовж зими 1941-1942 рр. І.П.Крип'якевич працював над каталогізацією документів гетьмана “в надії, – писав вчений, – що колись прийдеться видати повне видання переписки Хмельницького” [9,178]. В цей період у історика виникає ідея тотального видавничого проекту – видання де б були зібранні усі джерела з української історії. Пріоритет вчений, симптоматично віддавав, періоду періоду XVII-XVIII ст.ст. мотивуючи київському колезі це тим, що “ця епоха найновіша і найбільш державницька” [9,180].

Після відновлення радянської влади у порозумінні с тодішнім директором Інституту історії АН УРСР М.Н.Петровським, І.П.Крип'якевич продовжував роботу над дипломатарієм Б.Хмельницького [10,5]. Наприкінці 1945 р. історик підготував остаточний варіант збірки, який супроводжували докладні наукові коментарі [11,арк 3.] Втім, ідеологічна кампанія розгорнута у 1946-1948 рр проти львівських науковців, зокрема І.П.Крип'якевича, унеможливила здійснення цього видання. Єдине, що вдалося зробити науковцеві на цьому терені під час огульної критики його “буржуазного націоналізму”, це опублікувати на шпальтах “Радянської України” невелику публіцистичну розвідку “Листування Богдана Хмельницького”. В розвідці дослідник вдався до стилістичного аналізу текстів документів, зокрема звернув увагу на мовні особливості автопсії гетьманських листів. Аналіз супроводжувало висвітлення “класового становища і соціальних поглядів Хмельницького”. Вагому частину розвідки було відведено кореспонденції Хмельницького з російським урядом в справі входження України до складу російської імперії [12].

Навіть під час під час “почесного заслання” до Києва 1946-1948 рр. історик продовжував збирати матеріали з історії Національно-визвольної революції у київських архівах та бібліотеках.

З рештою лише у 1961 р., в умовах тогочасного українського мікроренесансу, що особливо позначився на українській гуманістиці, історик у співавторстві з київським дослідником І. Бутичем, вдалося здійснити видання солідного джерельного корпусу під титулом “Документи Богдана Хмельницького” – етапного документального видання в історії археографії Національно-визвольної революції [13].

В збірці було опубліковано матеріали, що походили з джерельних зібрань архівів України, Польщі, Росії, Угорщини та Швеції. Зокрема, документи Центральних державних історичних архівів УРСР в Києві, Львові та Харкові (фонди Генеральної військової канцелярії, Житомирського гродського суду, Київського губернського магістрату, церковних установ та монастирів, особисті фонди О.Грушевського, І.Каманіна, Магістрату м. Львова та ін.), Центрального державного архіву давніх актів (Москва) (фонди Посольського, Розрядного, Малоросійського, Сибірського приказів та ін.), Центрального державного історичного архіву СРСР (Ленінград) (фонд Розумовських), Центрального архіву давніх актів (Варшава) (фонди Потоцьких, Радзивілів, Сухині, козацькі справи Коронного архіву, Несвіжський архів), Державного воєводського архіву Кракова (фонди Сангушків, Чарторийських, Потоцьких), Краківського міського архіву (збірки Пінночі, Русецьких), Польського державного архіву у Гданську (Книги рецесів західноруських станів), Угорського та Шведського державних архівів. Крім того до збірки було залучено матеріали російських, польських українських бібліотек та музеїв: Відділу рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР (Генеральний опис Лівобережної України, архів П.Я.Дорошенка, збірки О.Лазаревського, В.Моздалевського, А.Стороженко, Судієнка та ін.), рукописні зібрання Львівської бібліотеки Академії наук (фонди Оссолінських та Баворовських), варшавських бібліотек (Університетської, Ординації Красінських, Пшездецьких), фотокопії бібліотеки Інституту історії АН УРСР (Записки Голінського), історичних та мистецьких музеїв Києва, Кракова, Львова.

Документи, що входили до збірника було систематизовано за хронологічним принципом орієнтованим на юліанський календар. Зміст видання склали різноманітна документація гетьманської канцелярії: листи (320), угоди (2), інструкції (3), накази (28), універсали (115), звернення, прохання та інші документи (7). Загальна кількість джерел опублікованих у збірнику становила 475 документів. Серед них : 169 оригіналів, 156 архівних копій, 125 діловодних сучасних перекладів з оригіналів, 25 документів відомих з попередніх публікацій. Вперше було опубліковано 107 документів.

Видання супроводжувала вступна стаття в якій упорядники схематично відобразили основні перипетії Національно-визвольної революції а також дали відповідні пояснення та коментарі відносно використаних археографічних принципів публікації джерел. В основу публікації упорядники намагалися покласти оригінальні документи. У випадках загибелі оригіналу, але за наявності його публікації, в збірнику подавався його передрук. За відсутності автентичного документу видавці подавали

його найбільш вірогідну копію. Враховуючи досвід попередніх археографічних видань такого зразку дослідники намагалися уникнути помилок й тому попередні публікації документів звіряли з оригіналами.

Кожний документ збірника супроводжувався археографічною легендою де подавався перелік усіх відомих копій та публікацій документу з вказівками на місце їх зберігання або назви видань в яких вони публікувалися. Редакційні заголовки містили інформацію загального змісту. В них зазначалися дата (число подавалося у подвійному варіанті за юліанським та григоріанськими календарями), місце написання, адресат а також сконденсовано передавався зміст документу. За відсутності або помилковості дати дослідники визначали її на підставі аналізу змісту документу.

В випадках коли документ був складений іноземною мовою його супроводжував переклад. У збірнику було вміщено 172 документи українською, 121 російською, 131 польською, 45 латинською, 4 угорською, один італійською і один німецькими мовами. Тексти документів складених іноземними мовами подавалися згідно їх нового правопису та у відповідності з сучасними лінгвістичними вимогами. При публікації російських списків з документів Б.Хмельницького дослідники використовували спеціальні правила публікації документів такого зразку. При публікації оригіналів та копій з оригіналів документів складених на українській мові, взоруючи на досвід "Воссоединения Украины с Россией", дослідники використовували нову орфографію.

Для більшої інформативності та точності здійснюваної публікації упорядники фіксували різночитання у різних варіантах документів. Разом з пояснювальними коментарями вони подавались у підрядкових примітках. Пропуски пошкодженні або невідчитанні місця документів позначалися крапками. Відновлений дослідниками текст брався у квадратні дужки. Слід відмітити, що археографічні принципи та методи, що їх було застосовано в цій публікації були притаманні для усієї едиційної діяльності І.П.Крип'якевича.

У додатках видання дослідниками було опубліковано низку документів, що на їх погляд були сумнівними або фальсифікованими. До них було віднесено варіанти зазивних листів Б. Хмельницького, лист гетьмана до Мухамеда (листопад 1648 р.) з пропозиціями входження під турецький протекторат, низку фальсифікатів універсалів на землеволодіння XVIII ст., стилізації С.Величка та М.Маркевича, декілька політичних памфлетів.

У вступній статті упорядники висловили сумнів відносно автентичності дипломатичних інструкцій наданих Б.Хмельницьким ігумену Данилу в червні 1654 р.

та жовтні 1655 р.[13,19]. При цьому робилося посилання на статтю І.П.Крип'якевича "Підробки документів Богдана Хмельницького", хоча в тексті цієї статті історик взагалі не провадив аналізу цих документів. Очевидно така позиція упорядників була обумовлена офіційним поглядом радянської історіографії на причини і мотиви російсько-шведської війни 1656-1658 рр. в які абсолютно не вписувалися джерельні звістки про плани шведсько-українського політичного союзу і, особливо, запевнення гетьмана в готовності виступити в назріваючому конфлікті між Москвою та Стокгольмом, на боці Швеції. Втім сумніви відносно достовірності деяких положень інструкцій історик висловлював і раніше. Так в неопублікованій статті "Данило Олівеберг де Грекані: дипломат часів Хмельниччини" визнаючи загалом їхню правдоподібність в контексті тогочасного зовнішньополітичного курсу гетьмана, історик критично поставився до тих положень в яких висувалася ідея створення шведсько-українсько-російської антитурецької коаліції, вважаючи останні проявом власної ініціативи грецького патріота о. Даниїла [14,246-247]. Разом з тим, припущення відносно сумнівної вірогідності свідчень інструкції Данила, було розвинуто в радянській російській історіографії [15.110, виноска 66]. Втім, слід зазначити, що незважаючи на ідеологічну кон'юктуру, упорядники все ж таки спромоглися в цілості опублікувати шведсько-українську кореспонденцію (док № 262, 263, 268, 325, 343, 346, 359, 361). З ідеологічними обмеженнями було пов'язане і те, що у легендах до джерел не зазначалися публікації документів в працях "буржуазних націоналістів", зокрема "Історії України-Руси" М.С.Грушевського, а вступна стаття містила низку інвектив у бік останнього як суто наукового, так і ідеологічного порядку [13,11-14].

В додатках до публікації подавалися списки документів Б.Хмельницького згадуваних у джерелах і літературі але не виявлених (230 позицій). Крім того на основі звісток джерел що увійшли до збірника, дослідники склали список місцевостей в яких перебував Богдан Хмельницький 1648-1657 р. З рештою наприкінці упорядники зазначили архівні фонди та публікації документів використаних ними при упорядкуванні збірника. Видання було споряджено ґрунтовним науково-довідковим апаратом: списком скорочень, словником застарілих і маловживаних слів, предметним іменним та географічним покажчиками.

В контексті праці над виданням збірника з'являється ряд джерелознавчих праць історика. Серед них безпосередньо пов'язаною з едичійними критеріями видання стала праця історика "Підробки документів Богдана Хмельницького". В статті дослідник спираючись на схему аналізу гетьманських універсалів сформульовану

ним в “Студіях над державою Б.Хмельницького”, провів аналіз низки документів, що, на його думку, підпадали під розряд фальсифікатів. Історик звернув увагу на мотиви, що найчастіше спонукали до підробок. В статті І.П.Крип’якевич висловив сумнів відносно автентичності варіанту зазивного листа гетьмана від 24 березня 1952 р., який перед тим без застережень вносив до реєстру складеного в “Студіях”. Свою позицію історик аргументував не тільки тим, що в титулатурі цього універсалу був зафіксований незвичний для інших документів гетьмана додаток “староста чигиринський”, але й наявністю в універсалі “богословської аргументації”, що буцімто не була властива іншим зразкам автопсії Б.Хмельницького [16,4-5]. Ідеологічний підтекст такої аргументації очевидний. Це ж змушує дослідника віднести до розряду фальсифікатів лист Б.Хмельницького до турецького султана Мухамеда від жовтня 1648 р. Сам аналіз фальсифікованих документів проведений в дослідженні виступав в якості своєрідного коментаря до відповідного розділу “Документів Богдана Хмельницького” куди було рубриковано сумнівну та фальсифіковану документацію гетьмана.

В іншій праці “До питання про авторство листів Богдана Хмельницького” історик, з метою ідентифікації автографів гетьмана, повертається до проблеми дослідження стилістичних та мовних особливостей його кореспонденції. На думку дослідника автографи Б.Хмельницького відносились переважно до початкового етапу революції. В подальшому функції складання дипломатичних та урядових актів переходять до гетьманської канцелярії, власне до генерального писаря війська Запорозького І.Виговського. Особлива увагу в праці історик приділив фактам біографії козацького канцеляриста Івана Груші, до основних заслуг якого відніс участь у прилученні до козацької держави Пінського повіту [17].

Джерелознавчих проблем Національно-визвольної революції торкалася також стаття історика “Листи Максима Кривоноса”, в якій було опубліковано два, відомих історіографії, листа козацького ватажка. Публікацію супроводжувало дослідження біографії М.Кривоноса. В ній істориком було проведено думку про цілковиту узгодженість діяльності Кривоноса з політикою Б.Хмельницького. Більше того, історик підкреслював, що Кривоніс мав вагомий вплив на формування політичної програми повстанського керівництва. Такий погляд, сформульований в межах концепції радянської історіографії, що сакралізувала класову боротьбу українського селянства в ході Національно-визвольної революції а відтак і М.Кривоноса як ватажка пригніченого селянства, йшов у розріз з твердженнями ранніх робіт історика,

в яких робився акцент конфронтації між поміркованим курсом політики Хмельницького та деструктивними інтенціями черні, виразником яких був М.Кривоніс.

Видання збірки “Документи Богдана Хмельницького” було здійснено на основі найкращих досягнень тогочасних археографічних практик. Незважаючи на ідеологічні перешкоди видання зробило істотний внесок у розширення джерельного поля Національно-визвольної революції. Збірник не втратив своєї наукової вартості і сьогодні, про що свідчить зокрема, здійснене на його основі у 1999 р. проф. І.Бутичем перевидання універсалів гетьмана [18].

Джерела та література:

1. Центральний державний історичний архів м. Київ - Ф.1235. - оп.1.-спр. 573. - арк. 425-441.
2. Центральний державний історичний архів м. Львів. - ф.309.- спр.154.
3. Науковий архів Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича а. м. Львів. - Автобіографія І.П. Крип'якевича (друкований рукопис).-арк. 80. Принагідно хочу подякувати за можливість користування цими матеріалами п. Феодосію Стеблій, п. Івану Патеру та усім співробітникам львівського Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича.
4. Крип'якевич І.П. Неопубліковані листи Богдана Хмельницького.// Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (ЗНТШ). Львів - 1928.- т.149.- с. 173-189.
5. Крип'якевич І.П. З козацької сфрагістики.// ЗНТШ.-1917.-т. 123/124.-с.1-16.
6. Винар Л. Іван Крип'якевич як дослідник української сфрагістики.// Український історик.-1973.- №1-2.-с.139-147.
7. Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького. (V. Гетьманські універсали.-VI. Суд) // ЗНТШ.-1927.-№145.-с.50 -70.
8. Крип'якевич І.П. З пограничної українсько-московської переписки 1649-1651 р.// ЗНТШ.-1929.-т. 150.-с.81-91.
9. Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглобліна з 1942 року// Український історик.-1997.-№1-4.- с. 170-180.
10. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936-1956). 3б. док. і мат. У 2 т. / відп. ред. Р. Пиріг.-Київ.: Інститут історії НАН України, 1996. т.2.
11. Науковий архів Інституту історії України. - оп.1.-спр. 73.
12. Крип'якевич І.П. Листування Богдана Хмельницького.// Радянська Україна. - 1946.- 5 березня
13. Документи Богдана Хмельницького./ Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Відповід. ред. Ф.П. Шевченко.- Київ.: Вид-во АН УРСР, 1961.- 740 с.
14. Крип'якевич І.П. Данило Олівеберг де Грекані.// Доба Богдана Хмельницького.3б. статей.- Київ.: 1995.- с.243-253.
15. Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. - М.: Мысль, 1981. - 180 с.
16. Крип'якевич І.П. Підробки документів Богдана Хмельницького.// Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління АН УРСР.-1960.- № 3 - с.3-8.
17. Крип'якевич І.П. До питання про авторство листів Богдана Хмельницького.// Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління АН УРСР.- 1964.- № 3.-с.18-21.
18. Універсали Богдана Хмельницького/ Упоряд. І.П. Крип'якевич , І. Бутич. - К.: Альтернативи. - 1999.-349 с.

SUMMARY

The article is devoted to the archeographical practices and source-editional activity one of the famous Ukrainian historian - representative of the powerful historiographical current, the state-historians, in Ukrainian historical science of first half of XX century - Ivan Krypyakevich.

Д.А.Бравцев

Релігійний фактор у визвольній війні середини XVII ст.: до історіографії питання

Будь-яка історична праця несе в собі “заряд” певної ідеології, що складається з пануючих у даному соціокультурному середовищі масових уявлень, стереотипів,

міфологем. Історія є серйозним фактором впливу на масову свідомість, але в той же час далеко не завжди можна сказати про історика, що він є вільним від ідеологічних впливів.

Для будь-якого народу характерним є міфологізація минулого у колективній пам'яті. Поняття "історичний міф" широко використовується в історичній науковій та популярній літературі, проте важко знайти якусь більш-менш чітку дефініцію цього терміну. Щоб уникнути термінологічної плутанини, спробуємо визначити, що ми розуміємо під історичним міфом.

Сучасний український дослідник Ю.Земський в статті "Історія як міф та міфи в історіографії" розглядає міфологізацію як природний, навіть бажаний процес надання оповіді про минуле художності, яскравості, що є необхідним для сприйняття історії "з довірою і цікавістю". Таким чином, міф розуміється як образно-символічна оповідь про минуле з елементами яскравості такими як гіперболізація, глорифікація тощо [5, 53].

З цим можна погодитися, але лише частково. Сучасна наука розуміє під міфами вигаданий світ, особливий тип мислення, пов'язаний із витісненими у підсвідомість потягами, які постійно відтворюються в кожному новому поколінні. Часто міфи набувають значення соціальних істин, вони сприймаються як щось само по собі зрозуміле і багато в чому формують суспільну і наукову думку [16,6]. Міф звичайно існує у вигляді певних схематичних образів і уявлень. Ним може бути будь-яке повідомлення – текст, малюнок чи щось інше, що несе певне інформаційне навантаження. Головна функція міфу – пояснення, але не пізнання, отже міф існує не для того, щоб перетворювати реальність, але щоб навпаки законсервувати її у вигляді того чи іншого образу. Міф немовби скасовує складність дій людини або складність розуміння ним реальності (у тому числі реальності минулого) [2,72-74].

Таким чином, ми можемо визначити *історичний міф* як емпіричний пояснювальний тезис, котрий визначає найпростішу причинну теорію історичних подій і підтримується широким загалом. Історичні міфи звичайно не піддаються критиці і не переглядаються; вони служать основою для складання схем висвітлення тих чи інших історичних подій.

Яскравим прикладом такого історичного міфу можна вважати міф про Переяславську раду. В сучасній українській історіографії цей міф "скасовано" (втім міфи не зникають, вони лише замінюються іншими), проте в російській історичній науці продовжують своє існування перекази про рідкісну одностайність прийнятого всенародною радою рішення щодо прийняття України під високу руку "царя східного,

православного". І справа тут зовсім не у питанні про достовірність цих свідчень, але у тому, що при висвітленні історії Визвольної війни в російській історіографії ця легенда в більшості випадків не підлягає сумніву. Апеляція до неї слугує "переконливим" аргументом в будь-якій дискусії з приводу оцінки возз'єднання України з Росією (див. наприклад дискусію між І.Торбаковим та О.Преображенським у "Независимой газете" у 1994 р. [8;14]). Цей міф, на наш погляд, тісно пов'язаний з іншим міфом – про існування "великого російського народу".

Концепція загальноруської культури та великого російського народу займає одне з найважливіших місць у сучасній історіографії. Її основу складає теза про російський суперетнос, що існував з часів Давньоруської держави і зберіг певну внутрішню єдність навіть в період чужоземного панування. Фактором цієї єдності виступає православ'я. Єдина релігія і, що головне, усвідомлення єдності у всіх східних слов'ян дали підставу багатьом російським історикам говорити про існування "большой русской нации" та "общерусской культуры" [3,4-5]. Вперше наукове обґрунтування цієї концепції, на нашу думку, дав С.Соловйов. Будучи прихильником теорії про визначальну роль географічного фактору в історії, Соловйов говорить про відмінність у природно-географічних умовах Західної та Східної Європи: на відміну від першої, де наявність великої кількості річок і гірських масивів обумовила формування багатьох народів-націй-держав. Східна ж Європа представляє собою велику рівнину, яка не має гір, що слугували б природними кордонами і обумовлювали існування на цій території окремих держав. "Однообразие природных форм исключает областные привязанности, ведет народонаселение к однообразным занятиям; однообразность занятий производит однообразность в обычаях, нравах, верованиях; одинаковость нравов, обычаев и верований исключают враждебные столкновения; одинакие потребности указывают одинакие средства к их удовлетворению; и равнина, как бы ни была обширна, как бы ни было вначале разноплеменно ее население, рано или поздно станет областью одного государства: отсюда понятно обширность Русской государственной области, однообразие частей и крепкая связь между ними" [11,56].

В той же час відсутність чітких географічних кордонів обумовила складність національної ідентифікації російського народу, утвердження його самостійності в боротьбі з сусідами. Засобом для цього стала релігія – православ'я, яке "провело резкую черту между русским человеком и соседом его на Востоке... запечатлело русского человека окончательно и твердо европейским характером; но с другой стороны, между русскими и соседями их на западе... прошла также резкая

нравственная граница, вследствие различия восточного исповедания, принятого русскими, от римского исповедания, к которому принадлежали западные европейские народы" [12,358].

Отже, саме православ'я виступає фактором єдності російського народу. Ряд сучасних дослідників бачить витoki цієї теорії у доктрині "Третього Риму" та у міфі про "київську спадщину".

Американський вчений Едвард Кінан присвятив низку робіт дослідженню російських національних історичних міфів, серед яких одним з базових можна вважати *міф про київську спадщину*, зміст котрого зводиться до наступного: Московська держава, що слугувала основою для наступних Російської і радянської імперій, виникла у XIV ст. як основний і прямий спадкоємець політичної та національної спадщини Київської держави; усвідомлення цієї спадкоємності й мотив відтворення колишньої київської єдності спричинили першу московську експансію на сусідні руські князівства, відому як "збирання руських земель"; відповідно, приєднання України та Білорусі ("возз'єднання") було виразом туги за втраченою єдністю, але цю експансію надихала також релігійна занепокоєність долею православного населення цих земель [6,18].

Український дослідник Роман Кісь ставить проблему значно ширше і бачить витoki концепції великої російської нації в імперській свідомості, притаманній російській політичній та науковій думці. Пов'язує він це із відомою доктриною Третього Риму, яка стверджує ідею богообраності російського народу, месіанську роль Росії [7]. Зараз в Росії спостерігається тенденція до відродження імперської ідеї, що пов'язане, з одного боку, з прагненням відродити колись могутню єдину російську державу, з іншого – з так званою кризою національної ідентичності.

В історичній науці це знайшло прояв у відродженні концепції великої російської нації, піднесенні багатьма вченими релігійного фактору в історії. Це стосується і висвітлення історії Визвольної війни українського народу XVII століття.

Релігійний фактор у Визвольній війні висувається на перший план. Від свого початку і до логічного завершення у Переяславі в 1654 році сутність боротьба українського народу проти Речі Посполитої полягала у боротьбі проти утисків православної церкви та за возз'єднання з єдиновірним російським народом.

Б.Флоря вважає, що в основі масової свідомості населення Східної України та Східної Білорусі лежало стійке уявлення про те, світ складається з багатьох народів, у кожного з яких своя особлива віра. тому гоніння на православних, розпочате урядом Речі Посполитої та уніатською ієрархією було сприйняте як спроба

"польського народу" примусити "руський народ" прийняти його "польську" католицьку віру, як насилля одного народу над іншим [16,37].

Останні дослідження Л.Заборовського присвячені проблемам релігії в російсько-польсько-українських відносинах кінця 40-х-80-х рр. XVII ст. Розглядаючи внутрішню політику Речі Посполитої перед початком повстання 1648 року, Заборовський доходить висновку про те, що війни можна було запобігти у випадку зміни урядом своєї національної та релігійної політики [4,3-4].

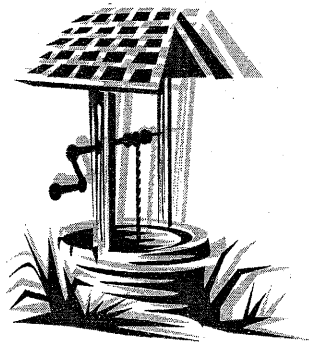
Одним з моментів, який привертає особливу увагу російських істориків – роль Росії у Визвольній війні українського народу, зокрема, які мотиви керували політикою московського уряду щодо України, чому так довго не могли наважитися прийняти Україну в російське підданство, і, нарешті, що змусило царя погодитися на це. І.Андрєєв вважає, що з утвердженням доктрини Третього Риму в російській політиці велике місце отримали ідеї особливої відповідальності за долю справжнього християнства. Пропагувалося, що безпосереднім і найголовнішим обов'язком царя є постійно піклуватися про захист православної церкви та усіх православних, а, отже, розширювати межі православного царства, збираючи під свою руку всі пригноблені православні землі в іновірних державах. Відомою є промова новообраного патріарха Нікона, котрий закликав Олексія Михайловича розсунути межі православного царства від моря до моря. Конкретним сенсом цієї промови був заклик до початку – до боротьби за Україну. Ця боротьба мала величезний сенс, який полягав не лише у прагненні скористатися сприятливим моментом і помститися Польщі за попередні приниження, і навіть не у можливості повернути спадщину київських князів. Приєднання України сприймалося передусім як початок довгоочікуваного торжества православ'я, здійснення *призначення*. Звичайно ж, зараз важко сказати, чого у цьому погляді було більше – прагматизму чи релігійного натхнення. Втім значення цих мотивів не можна недооцінювати [1,64-67].

Теза про роль православної церкви у вирішенні питання про підданство є поширеною в російській історичній літературі. Автори багатьох наукових та науково-популярних робіт з історії Росії наголошують на впливові, який справляв патріарх Нікон на Олексія Михайловича, особливо у питаннях зовнішньої політики, на всілякій підтримці акту возз'єднання з боку православної церкви [13,21; 9,99; 10,388]. Втім, нерідко можна зустріти протиріччя у висвітленні завдань зовнішньої політики московського уряду. З одного боку, постійно підкреслюється, що ідеологічним підґрунтям возз'єднання Росії з Україною була ідея "Російський цар – захисник православ'я", але з іншого боку – возз'єднання інтерпретується як повернення

споконвічних російських земель [13,132]. Мабуть у такому випадку треба говорити про ідеологічне обґрунтування територіальних претензій Москви, але це суперечить Міфіві.

Джерела та література

1. Андреев И. «Хотим царя восточного, православного!...»// Родина. – 1999. – №8. – С.64-67.
2. Барт Р. Миф сегодня// Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1994. – С.72-130.
3. Восточные славяне в XVII-XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола»// Славяноведение. – 2002. – №2. – С.3-35.
4. Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты: Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в. Документы, Исследования. – Ч.1. Источники времени гетманства Б.М. Хмельницкого. – М., 1998.
5. Земський Ю.С. Історія як міф та міфи в історіографії// Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Т.5. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.50-56.
6. Кінан Е. Російські міфи про київську спадщину// Кінан Е. Російські історичні міфи. – К., 2001. – С.16-41.
7. Кісь Р. Фінал Третього Риму. (Російська месіанська ідея на зламі тисячоліть). – Львів, 1998.
8. Преображенский А. «Малороссия пребудет с Россией неразрывною»// Независимая газета. – 1994. – 2 июля. – С.4.
9. Преображенский А.А. О православной церкви в истории России XVII века// Православная церковь в истории России. – М., 1991. – С.85-116.
10. Скрынников Р.Г. Крест и корона: Церковь и государство на Руси IX-XVII вв. – СПб., 2000.
11. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т.1-2// Сочинения: В 18 кн. – Кн.1. – М., 1988.
12. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т.9-10// Сочинения: В 18 кн. – Кн.5. – М., 1990.
13. Талина Г.В. Царь Алексей Михайлович: личность, мыслитель, государственный деятель. – М., 1996.
14. Торбаков И. Между Москвой и Малороссией установились двусмысленные отношения. Украинцы глазами россиян в XVII-XVIII веках// Независимая газета. – 1994. – 26 мая. – С.3.
15. Флоря Б.Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20-30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны// Славяноведение. – 2002. – №2. – С.36-51.
16. Хеваши М.А. Социально-политические стереотипы, иллюзии, мифы и их воздействие на массы// Философские науки. – №2. – 2001. – С.5-17

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Питома вага землеробства у господарстві причорноморських ногайців XVI – на початку XIX ст.

Дослідники позитивістсько-еволюціоністського та марксистського напрямків обґрунтовали погляд, що збільшення питомої ваги землеробства в економіці будь-якого кочівницького суспільства є прямою вказівкою на розклад традиційного ладу та відходу кочовиків від усталеного способу господарювання; сама ж поява землеробства сприймалася як етап у переході номадів до осілості. Тим самим схема стадіальності історичного процесу, випрацювана на матеріалі західноєвропейських суспільств, поширювалася на кочівницькі суспільства, для яких послідовно відшукувалося місце в рабовласницькій, феодальній чи капіталістичній формаціях. Зростання частки землеробства в кочівницькому господарстві вважалося за неодмінний індикатор уявного розвитку від примітивного кочування до більш цивілізованого напів-кочування (або: напів-осілості), а потім – як шлях до осілого життя землеробської цивілізації.

Дослідженням С.О.Плетньової виявлено можливість моделювання суспільно-економічних процесів кочівницьких суспільств за трьома “стадіями кочування”. Початкова стадія позначає процес перманентного нашестя, коли кочовики займають/завойовують територію під кочівки, перебуваючи в стані формування нової етнічної спільноти. Ознакою другої є наявність стійких маршрутів кочівки, дотримання цілісного циклу кочування, в якому землеробство, при стаціонарних зимівниках-кишлах, становить неодмінну частку загального господарського ритму. Зрештою, третя стадія характеризує ситуацію переважання землеробства над кочовим скотарством, утворення стійкого етносу і наявності державності з усіма атрибутами феодалізму [18; 13-123].

Схему Плетньової вигідно відрізняє від інших кочівникознавчих концепцій максимальний лаконізм і адекватність суттєвих моментів матеріалу історії кочівницьких суспільств. Проте сам вектор руху виділених стадій “від кочовищ до міст” є не більше ніж *a priori* заданий концепт, який, до того ж, цілком вразливий для імманентної критики. Якщо Плетньова зважується говорити (і цілком слушно), що вказані стадії кочування притаманні кочовикам будь-яких часів, то зовсім не зрозуміло, чому допускається саме формулювання “кочовики Середньовіччя”, тим самим не виявлено *specificum*’у власне середньовічних номадів та не окреслено їхньої особливості стосовно іншочасових кочівницьких колективів. Сучасний

російський орієнталіст Л.С.Васильєв переконливо показав, що на матеріалі східних суспільств неможливо провести грань між стародавньою добою і Середньовіччям, що єдина підоснова такого розмежування – академічна традиція з стійкими ремінісценціями європоцентризму [7; 252-258]. Іншим крихким компонентом концепції Плетньової є твердження про можливість переходів кочівницьких суспільств від більш високого рівня розвитку господарства до більш низького, наприклад, від III стадії кочування до I-ї [18; 30]. Справді, стан розпаду етнічного утворення, переміщення його компонентів до інших територій з відповідними ознаками змін II стадії на першу в багатьох випадках прослідковується на матеріалі кочівницької історії, в тому числі і в історії ногайців [13; 102-108]. Проте в суспільствах, де відбувся надлом традиційної структури й стався перехід від кочування до землеробства, навіть після переміщення до іншої території простежується тяжіння до землеробського способу ведення господарства.

Таким чином, робочою моделлю дослідження традиційного господарства причорноморських ногайців ми беремо наявність стійкої структури, в рамках якої виявляються специфічні елементи кочівницького господарсько-культурного типу, простежуємо, за яких умов вони функціонують і коли ці структурні компоненти втрачають свій *specificum*, перетворюються на інші якості. При цьому, землеробство, підпорядковане загальному ритму кочівницького господарства слід визнати за окремий структурний компонент номадів, наявність якого вказує не на розклад кочівницької структури, але ж на її специфічну характеристику. Питома вага землеробства може перебувати в постійній динамічній зміні, хоча її надмірне збільшення рушить рамки того ж кочівницького *specificum*'а. Ці тези ми спробуємо перевірити матеріалом причорноморських ногайців XVI – поч. XIX ст.

Ногайці склалися як етнос на зламі XIV – XV ст. Протягом XV ст. формується територія кочування, виникають стабільні маршрути кочівки за меридіональним принципом: зима – південь, літо – північ. На маршруті розташовуються місця літовки (яйла) і зимівки (кишла). Кочовики тримали худобу цілий рік на підніжному кормі і рухалися мірою витравлення пасовищ, не допускаючи повного знищення травостою. Для цього і потрібна була чітка організація перекочівки з боку потестарних структур [11; 68-69]. Тоді ж утворилася “достатньо чітко оформлена система кочування з визначеними маршрутами перекочівки і планомірним використанням зимових, весняних, літніх та осінніх пасовищ, установлених для кожного кочового колективу” [21; 34]. При зимівниках-кишлах кожної весни лишаються ті, котрі, у наслідок зими, втратили худобу і не мають її в достатній кількості для забезпечення кочування. За

підрахунками С.І.Руденко, для нормального кочування кожна сім'я повинна мати 25 умовних коней, а один кінь за своєю ефективністю в пересуванні та забезпеченні продуктами скотарства прирівнювався до 6 овець або кіз, з відповідним перерахунком і на інші види тварин [14; 21]. Отже, типовими заняттями тих, хто не мав потрібної кількості худоби, стає відгінне скотарство і вирощування рослин, що не потребують складної агрикультури, а саме проса, ячменю, вівсу, бахчі.

Не завжди подібний стан з належною повнотою фіксується джерелами, адже вихідці з землеробських регіонів, подавши свідчення про побут кочовиків, оцінювали господарські явища за власними критеріями нормальності, тому часто не помічали наявності землеробства у кочовиків або просто нехтували його обсягами. Наявність землеробства. Це переконливо зображено Є.А.Поноженком на матеріалі ногайців Нижнього Поволжя та степового Передкавказзя XVI – XVII ст. [21; 48-49]. З такою ситуацією ми зустрінемося при розгляді господарства ногайців Північного Причорномор'я і за більш пізніх часів, котрі краще висвітлені джерелами.

Головним завданням державних інституцій кочовиків у справі внутрішнього управління стала регуляція кочування різних родів та родових об'єднань, а також управління усіма господарськими процесами, пов'язаними з кочуванням. Те саме регулювання простежується і в землеробській галузі. В описі Іосафата Барбаро (1431 р.) подаються вичерпні свідчення щодо землеробства кочового населення Золотої Орди: “Наприкінці лютого по всій орді розголошують всім бажаючим робити посіви, щоб вони завчасно приготували все, що для цього потрібно; адже в такий то день березня намічено йти до певного місця, наміченого для сівби. У наслідок такого розголошення, всі, хто бажає безвідкладно чинять приготування, нагромаджують насінний хліб на гарби і йдуть з робочою худобою, жінками та дітьми ... до призначеного місця, котре зазвичай розташовується не далі, як два дні шляху... Тут залишаються вони доти, доки не зорють землю, посіють хліб, а потім вже повертаються в орду. А між тим, хан, подібно матері, яка відпустила своїх дітей погратися і що постійно наглядає за ними на віддалі, все кружляє довкола засіяного поля... Коли ж хліб дозріє, то всі, хто бажає, які сіячі, так нарівно і покупці, йдуть туди задля жнив, з гарбами, волами і верблюдами та з усім потрібним” [20; 36-38].

Далі: “Гунт ... у них дуже [здатний для землеробства]. Пшениця з великим зерном і не рідко родиться сам-п'ятдесят, а просо – сам-сто. Інколи жнива бувають настільки багатими, що [татари] не знають, де залишати хліб і частину його ... кидають на місці” [20; 37-38].

Ключовими для розуміння явища є слова: “усі, хто бажає сіяти хліб”; ними позначено тих, хто поза всяким бажанням не міг здійснювати самотійне кочування. Кочовик, що вимушено брався за плуг, довго залишався при надії повернутися до такого бажаного і престижного кочового життя і, справді, інколи повертався. Мова йде зовсім не про затятий консерватизм кочового господарства і не про нездатність номадів перебудовувати своє господарство. Навпаки, кочовики виявляли дивовижну винахідливість у прилаштованні до змінених реалій, не втрачаючи при цьому свою ідентичність; як зазначив Корніс, “ногайцы вообще народ понятный и ко всему способный” [12;15]. Престиж кочування, протиставлення себе “брудним землеробам”, котрі “паскудять під себе”, пагордливе ставлення до землеробської праці, були важливим мотивом поведінки номада; так само, образ свіжого повітря нічим не обмеженого степу – найвищою естетичною цінністю. Надзвичайно цікаві спостереження з цього приводу залишили етнографи XIX ст. стосовно побуту прикавказьких ногайців, зокрема звички ногайця надавати перевагу м'ясу, мало споживати хліба, пити кумис, айран і чай: “отнимите от него эти принадлежности вседневного продовольствия, доставьте ему исключительно пищу русского мужика, – что тогда выйдет из ногайца? Он будет сыт, правда, но отнюдь не доволен ... такая жизнь ему надоест и он скоро возвратится в сферу тех малых лишений, которые хотя и изнурительны подчас, но зато знакомы ему с детства”[5; 251].

Стабільність системи кочування ногайців витримувалася до початку XVI ст.; відтоді на Нижньому Поволжі стають відчутними так звані “тесноты”, брак достатніх площ для пасовищ [21,46-47]. Ситуація істотно змінилася із закріпленням Московського царства на Нижній Волзі в середині XVI ст., що спричинило дроблення Ногайської Орди на менші орди. Остаточний злам усталеної системи відбувся з приходом в 20–30 рр. XVII ст. до прикаспійських степів калмиків, котрі підпорядкували собі ногайців та зайняли зручні для кочування місця. Проте джерела не дають підстав для визначення, що за умов II половини XVI – XVII ст. питома вага землеробства ногайців вийшла за звичайні межі. Специфічним для цього періоду був хаотичний пошук ногайцями нових територій, безладні міграції ногайських орд та їх відгалужень між прикаспійськими та причорноморськими степами, між калмицьким/російським та кримсько-турецьким підданством.

Зосередження ногайців на володіннях кримського хана відбулося з початком XVI ст.; інтенсивних форм ногайські міграції набули з середини XVI ст. Характерна ознака ногайських міграцій до Кримського ханства у XVI – XVII ст. – переміщення аулів окремих мурз, відгалужень певної орди, проте перехід цілих орд – Єдисанської,

Джембуїлуцької та Єдичкульської – стався за умов усобиці в Калмицькому ханстві у 20-х роках XVIII ст. [8, 62-64].

Перехід ногайців у кримське підданство ставив ногайців у нові економічні та політичні умови. По-перше, значно скорочувалися площі кочовищ, тепер стає неможливим дотримання відпрацьованої століттями схеми кочування. Доводиться переінакшувати склад стада, змінювати співвідношення видів творин, інколи – переходити до системи напів-кочування, схилятися до осілого життя. Таке сталося з ногайцями (переважно відгалужень Єдисанської орди), котрі протягом XVI - XVII ст. зосередилися в Буджаку і утворили Білогородську або Буджацьку орду; в середині XVIII ст. вони вже жили здебільшого осілим життям. По-друге, кочування ногайців в Північному Причорномор'ї втягувало їх в систему работоргівлі (походи в Україну, Польщу, Угорщину, Росію, Черкесію за ясирами), а з іншого боку – до мережі забезпечення Стамбулу та решти турецьких міст хлібом та іншим сільськогосподарським збіжжям.

В цей час збільшується питома вага землеробства, орієнтованого на продаж, при збереженні основ кочівницького ладу; тепер їх становище дуже нагадує геродотових скіфів-орачів, котрі вирощують хліб та збувають його в центрах морської торгівлі, але самі тримаються кочівницького побуту, споживають переважно продукти скотарства.

Свідчення польського хроніста Мацея Меховського (1517 р.) є найбільш раннім наративним джерелом стосовно “татар” Перекопської орди, в складі якої перебували також і ногайці: “Деякі з них розорюють і засівають просом одну або дві смуги [землі] довжиною в три-чотири югери та більше. З проса вони готують їжу і баїрам (bairam), тобто тісто. У них немає пшениці, немає й ніяких овочів ... П'ють воду, молоко й пиво, зварене з проса. ... Пиво ж просяне ... вони звуть буза” [15, 59]. Більшу обізнаність з життям причорноморських кочовиків виявив Мартін Броневський (1578 р.). Наведемо його опис Очаківського степу: “Цю смугу землі вкрито нивами, луками й татарськими житлами ... котрі називають улусами; їх зроблено з тонких дерев, обмазано мулякою, грязюкою або кізяком, і вкрито очеретом”. Важливою є вказівка Броневського на те, що “татари” виходять на кочування у квітні-місяці, а повертаються для збирання хліба “и других произведений” наприкінці літа, і тоді вже залишаються на зимівлю [6, 337-338]. Важливим є спостереження, що сучасні цьому авторові “татари” дещо відразняються від давніх, а ця різниця в тому полягає, що “багато з них оброблюють поля і часто збирають сіно” [6, 338].

На розглянутих прикладах простежується те, що землеробство кочового населення Кримського ханства здебільшого лишається в тому стані за якістю, що описано сто років перед тим стосовно кочовиків Золотої Орди. Проте вже позначено різницю між “давніми і теперішніми” кочовиками, відзначено більшу міру осілості “теперішніх татар”. Тенденцію до осілості виявляли не лише збіднілі кочовики, але й “багатії”, котрі залишили кочування та побудували собі “палаці”, призвичаючись до розкошу; це відзначено вже Броневським [6, 357]. Хоча з останнього джерела можна судити про невеликі обсяги споживання хліба навіть серед найбільш осілого тюркомовного населення Кримського ханства.

Продукти землеробства перетворилися на важливу експортну галузь татарського Криму, економіка якого орієнтується, поруч із постачанням полонених-ясирів на забезпеченні збіжжям столиці Османів – Стамбулу. На Кримському півострові у великій кількості вирощувалися пшениця, ячмінь, овес, просо. Хоча технологія обробки та зберігання продуктів землеробства на півострові та в прилеглий степовій смузі в цілому не відрізнялася від інших регіонів, заселених напів-осілим тюркомовним населенням. Хліб молотили кіньми, прив'язаними одне до одного, їх прогоняли над снопами довкола стовпа. Для збереження хліба влаштовували глибокі ями (оруз), викопані в землі і обкладені сухою соломою, що запобігало псуванню зерна; сама ж яма засипалася над отвором землею, що робило схованку непомітною на поверхні [27,169]. Подібний спосіб молотьби хліба спостерігав у поволжських ногайців в XVII ст. Адам Олеарій: “по різних місцях ми бачили, як кружляли прив'язані до стовпа воли і коні, які повинні були вибивати і молотити просо” [11,79].

Домініканський монах Жан де Люк близько 1625 р. засвідчив, що перекопські татари все ще мало споживають хліба, але їдять багато м'яса, особливо конини. Цінними є указання, що татари для обробки землі використовували рабів-ясирів, котрі в цей час у великій кількості потрапляли до ханських володінь. Цей самовидець зазначає, що в Криму взагалі хліб дуже дешевий, бо вироблюють його у надто більшій кількості, ніж споживають (а споживається, як вже зазначено, у невеликому обсязі) [16,477]. Ногайців (їх чисельність в Північному Причорномор'ї на той час значно зросла) Жан де Люк відрізняє від перекопських татар тим, що вони не знають землеробства, а невелику частку проса отримують в міновій торгівлі з черкесами [16, 485-486]. Інший домініканець – італійський префект Кафи Емідіо Дортеллі д'Асколі (1634 р.) більш виразно протиставляє осілих кримських татар кочівникам-ногайцям: “кримські татари орють і сіють, їдять звичайний пшеничний хліб; ногайці ж не сіють і

не жнуть, але харчуються напів-сирим м'ясом". Д'Асколі підкреслює, що ногайці живуть кочівницьким побутом, хоча в багатьох знатних ногайців є свої села і навіть палаци [17,130-131].

Ми ще раз підкреслюємо умовність заперечень європейськими авторами-сучасниками наявності землеробства в традиційному господарстві кочовиків. З іншого боку зважимо, що у 20 - 30 роках XVII ст. не відбулося необхідної для землеробства стабілізації маршрутів кочування через численні переміщення та усобиці в середовищі ногайців. Реконструювати невраховану джерелами дійсність щодо причорноморських ногайців допомагають свідчення Франсуа Феррана (1709 р.). Так, він вказує, що низини деяких річок ногайці обробляють та засівають просом (пшоном). – "...Ногайці не довго живуть на одному місці. Подовше вони залишаються там, де засівають поля, але по закінченню жнив завжди перекочують до інших місць" [26,45]. При цьому Ферран зауважує, що "в ногайців немає ані хліба, ані вина, ні солі, ні масла, ні пряностей. Просо і молоко становить їх звичайну їжу" [26,47].

Розглянемо дані джерел щодо Буджацької орди, ногайське населення якої на початку XVIII ст. вже переходить до помітної осілості. В описі торгівельного тракту Київ – Стамбул (1714 р.) значиться близько 200 ханських сіл, розташованих в Буджаку. Відповіно збільшенню осідлості зростає питома вага землеробства, що все ще здається для російських подорожників незначним: "А понеже вся Буджацкая степь безводна и лесов нет, а лошадей и рогатого скоту ... и живностей изобилно, и сенами обилно, и рогатой скот и лошадей кормят по полям в степи ... и содержат себя в воровству (тобто в набігах за землеробів-сусідів та у грабунку купців, що проїжджають степом, - В.Г.) а не в паше и ремесла не имеют и за пашею хадят немногие, и для того у них в хлебе скудно; кроме проса да ячменя не родитца и печеного хлеба не продают (для купців, - В.Г.), понеже сами не имеют, и питаютца болши мясом и молоком да просяными и ячменными лепешками, которые пекут на навозе, и хаты имеют мазанки таким же навозом направленные, и те самые малые и смрадные, и дух от навоза весьма тяжелой" [22, 35].

З початком XVIII ст. в економіці кримських татар та причорноморських ногайців відбуваються важливі трансформації, зумовлені стабілізацією кордонів з Росією та Річчю Посполитою, скороченням частоти татарських набігів на території землеробських держав і, як наслідку, згортання работоргівлі та військової здобичі як окремих статей прибутку. Підвищення рівня безпеки життя на степовому порубіжжі створило сприятливі умови для розвитку землеробського господарства як серед осілого населення Криму, так і серед кочових ногайців. У першій третині XVIII ст.

істотно збільшується чисельність підвладних Кримському ханству кочовиків, котрі трьома великими хвилями (1715, 1724-1725, 1728 рр.) переходять з калмицьких кочовищ, що на правобережжі р. Волги, до Північного Причорномор'я. На середину XVIII ст. у підданстві кримського хана знаходимо поруч зі "старими", Буджацькою та Кубанською, ордами ще Єдисанську, Джембойлуцьку, згодом Єдичкульську орди. Орди представлено кочовиками, що на відміну від буджаків та кубанців не виявляли схильності до осілого життя.

Надто велика щільність кочового населення в причорноморському степу XVIII ст. зменшила простір кочування. Брак пасовищ при усталених способах функціонування кочівницької економіки не дозволив збільшувати поголів'я худоби, доводити чисельність тварин до забезпечення потреб відповідної кількості кочового населення. Якщо протягом XVI-XVII століть кочове населення Північного Причорномор'я знаходило вихід з такої ситуації у здійсненні систематичних грабіжницьких нападів на території землеробських народів, намагалося за їх рахунок компенсувати недостачу, то у XVIII ст. – пошук спрямовувався у іншому напрямку – у деякій інтенсифікації скотарської галузі (започаткування косіння та заготовки сіна замість використання підножного корму на протязі всього року, побудова кошар, використання відгонної форми випасу худоби), а також у збільшенні питомої ваги землеробства в загальному комплексі господарства. За даними Ш. де Пейсонеля німецькі коси, котрі по Дунаю надходять до Волощини, а звідти суходелом до країни ногайців, є важливим предметом імпорту Криму, щорічно їх ввозять у кількості більше 200 тис. штук, досить значну частину яких закупляють ногайці [25,10].

Вже зазначалося, що ще з XVI-XVII століть Північне Причорномор'є виступало одним з центрів забезпечення центральних регіонів Османської імперії хлібом та іншою продукцією сільського господарства. З цього приводу турецький історик Галіль Іналджик зауважує: "Щоб збільшити виробництво зернових і задовольнити ринковий попит, аристократія Кримського ханату влаштовувала у степовій зоні колонії сільськогосподарських робітників, що склалися з руських полонених. Напівномади з Північного Причорномор'я також вирощували зерно на експорт" [10,143]. У XVIII ст. спостерігається збільшення таких сільськогосподарських закладів; документи рясніють вказівками про власників подібних колоній, які були мешканцями Перекопа, Гезлеве, Бахчисараю, Очакова та інших міст, часто віддалених від місця розсташування колоній, або, за термінологією джерел, "овчарських хуторів", "овчарських прогонів". Дані назви свідчать власне про скотарське господарство вказаних об'єктів, але вони вказують не на випадки господарств, влаштованих вже не

за кочівницькими зразками, а демонструють своєрідні колонії, з пасовищно-відгінним господарством. Населення цих “колоній” різномірне, складається більшою мірою з кримських татар, кримських греків, вірменів, навіть сербів, меншою мірою з числа ногайців, котрі за різних обставин залишають свої кочівницькі аули.

На комісії 1749 року по розгляду запорозько-татарських прикордонних суперечок розглядалися татарські претензії, в яких згадувалися “овчарские пригоны” “кефенского (тобто з міста Кафи, - В.Г.) жителя” Хасана Байрактара [28; 26], “бакъчесарайского жителя Курт Мухамеда ... пригоны овчарские” [28; 28], “овчарские хуторы” бахчисарайського мешканця Алі, такий же хутір значився у татарина Есінде Чомашира в урочищі Кирк Кар [28; 18]. Маємо інші згадки про “овчарські хутори” по Перекопському степу: в урочищі Бурака розташовувався хутір перекопського жителя Махмуда, в його ж підпорядкуванні згадувалися чабанський “атаман” та “пастухи”, інший же перекопський житель Бурак Гази-ага мав такі хутори в “семи местах” і на річці Молочній [4,450].

Частими стали також згадки про оброблювані поля, що містилися поблизу “татарских деревень”. У тих же документах 1749 року згадується Махомед-бей, “из деревни Кышкаре”, який перебував “на жнитьбе хлеба в урочище Кюкюн”. Є вказівки на розташування при тому ж урочищі “Чонгарской деревни да деревни же Доганыш отомана” [28; 22]. У запорозьких документах середини XVIII ст. часто фіксуються свідчення про врожай хліба у ногайських степах. В червні 1761 р. козацький старшина сповіщав: “По степам как на той стороне Перекопа, так и на сей хлеба взростом хорошие большие и дожди ежечасъто идут” [2, арк. 57].

Для ногайців Єдисанської, Єдичкульської та Джембуйлуцької орд заняття землеробством не порушувало загального кочівницького ритму життя і залишалось все ще другорядною, хоча і значною (після скотарства) галуззю. Таке підпорядкування землеробства скотарству виразно простежується за листом запорозького кошового І.Малашевича (1735 р.): “Ногайцы от реки Молочной к Днепру возвратятся там хлеб жать и чрез зиму стоятъ будут” [3,86]. Другорядність землеробства помітна і в листі Крим Гірей-хана до кошового О. Білицького від 19 травня 1759 р. щодо переведу єдичкульських ногайців з Буджаку до степового лівобережжя Дніпра: “Ногайці по Дніпру зимівниками своїми жити, “худобу плодити” і землю орати будуть” [23, 378].

Початок пори жнив з середини XVIII ст. перетворюється для ногайців на важливий період господарського циклу, задля якого відкладалися і військові приготування, і занедбувалася прикордонна служба. Посиланий у серпні 1755 року

від коменданта фортеці Св. Єлизавети до буджацького сераскера значковий товариш Ф.Конєвський доповідав, що не застав ногайського караулу на прикордонному роз'їзді на річці Чечаклеї. Ногайський мурза Мамбет пізніше йому пояснив: “того караула нет для рабочейи нынешней поры”, з тієї ж причини мурза відмовлявся надати російському посланцеві людей для супроводу, оскільки всі були задіяні в збиранні хліба [1,арк. 104-104 об.]. Про поширення землеробської галузі в господарстві ногайців вказує й те, що звичайним податком на користь кримського хана, стала виплата ногайцями 4 кг пшениці від кожного казана або сім'ї [23, 370].

Період середини XVIII ст. відображають докладні відомості французького консула в Криму Ш. де Пейсонеля. За його свідченнями ми знаходимо вказівку на те що в кочових ногайців зберігається традиційне визначення маршрутів кочування для кожної орди чи її відгалудження, проте маршрути тепер визначає не ногайський бій, а кримський хан, представник роду Гіреїв. “Землі кожної орди, – вказує Пейсонель, – розподілені між племенами (тобто ордами, їх відгалуженнями. – В.Г.), території яких позначаються певними кордонами, але приватні особи зовсім не мають власної землі. Кожне плем'я кочує своєю територією і тільки взимку має постійне житло. З метою стаціонарного удівництва обирається звичайний пункт, найбільш захищений від впливів суворої зими. Коли починається час посіву хлібів і з'являється трава для випасу худоби, аули залишають зимові стійбища і йдуть кочувати, розшукуючи зручні місця для посівів; потрібно зазначити, що ногайці майже ніколи не обробляють два роки підряд одні і тіж самі землі. При виході на кочів'я, в літкових станах, мурза, голова аулу розподіляв між підвласними йому людьми землі, яку розмежував мотузкою (йдеться про розподіл ділянок землі для землеробських робіт всередині кочівницьких колективів, – В.Г.). Потім кожний огороджував відведене йому займище плетнем, або позначав його якимись помітними знаками” [25, 12-13].

Підсумок даних про стан землеробства ногайців у XVIII ст. підвів німецький географ Тунманн (близько 1777 р.). Він вказав значні обсяги землеробства у єдисанців, єдичкульців і джембуйлуковців, – “звичайна їхня їжа просо, ячмінь і гречиха, які вони вирощують; далі – м'ясо коней, худоби й баранів, яких вони мають великі стада”; ячмінь і просо, вирощені ногайцями, поруч з медом, воском, ягнячими шкурами відряджали морем кримські й турецькі купці до Стамбулу [24, 47]. При тому зазначено, що буджацькі ногайці ведуть землеробське господарство краще, ніж ногайці інших орд: “Буджаківці сіють пшеницю, жито, особливо ячмінь і просо. Як говорять, ячмінь дає врожай сам-сто” [24, 52].

В останній третині XVIII ст. ногайці знову вступають в період хаотичних міграцій; у на початку 1770-х рр. більшість ногайців переведено на Кубань. Та після переведення на Кубань питома вага землеробства в господарстві більшості орд знизилася; схильність до осілості виявили тільки буджаківські ногайці. Переправляючись через Дон у 1771 р. буджаківці великими обсягами купляли зерновий хліб, заявляючи російським урядовцям: “мы будем сеять хлеб в степи меж Азовским и Каспийским морями”. Інші ж ногайці, як зазначив капітан І.Хаников, “хлеба не сеют и травы не косят, хлеб покупают, и ежели им куль удастся купить, то на 1 и 2 года с семьи его будет, а только кладет по горсте в воду, когда мяса нет” [19, 78].

Після переведення російським урядом частини Єдисанської, Єдичкульської та Джембуйлуцької орд до річки Молочної у 1790 р. ногайці зберегли свій традиційний побут непошкодженим, і на початку XIX ст. здійснювали повний цикл кочування при частці землеробства, підпорядкованій кочуванню [9].

З огляду на розглянутий матеріал, сформулюємо висновки, що протягом XVI – XVIII ст. ногайці потрапляли в різні політико-економічні умови, котрі спричиняли збільшення або зменшення питомої ваги землеробства. При цьому землеробство, підпорядковане загальному кочовому господарському циклу, залишалося специфічною нормою для кочівницького господарства. Лише на розглянутому випадку з буджаківськими ногайцями, що сформувалися не внаслідок дроблення Ногайської Орди в середині XVI ст. на цілі компоненти, а засобом осідання уламків різних орд на периферії степу, спостерігається швидкий перехід до осілості, перетворення її на господарську і психологічну норму.

Джерела та література

1. Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. - Ф. IX. Фонд архіву фортеці Святої Єлизавети. - Спр. 132-214.
2. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі: ЦДІАУК). - Ф. 229. - Оп. 1. - Спр. 91. 1760 - 1761 рр. - 135 [145] арк.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734 - 1735: Збірка документів. - Т.1. - К., 1998. - 695 с.
4. Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715 - 1774 г. //Записки Одесского общества истории и древностей (далі: ЗООИД). - Т. XIV. - Одесса, 1888. - Сс. 283 - 715.
5. Архипов А. Ногайцы //Кавказ (газета). – Тифлис, 1852. – №62, 12 августа 1850 г.
6. Броневский Мартин. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) //ЗООИД. - Т.VI. - Одесса, 1867. С. 333-367.
7. Васильев Л.С. История Востока: В 2 т. – Т.1. – М.: Высш. шк., 2001. – 512 с.
8. Грибовський В. Процес міграції ногайців до території Кримського ханства у I половині XVI ст. //Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів /Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського. – Т.6. – К., 2001. – Сс.58-70.
9. Грибовський В.В. Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування //Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст. – Вип.6. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2002. – Сс.151-171.
10. Іналджик Галіль. Османська імперія. Класична доба. 1300 - 1600 /Пер. з англ. О. Галенко. - К.: "Критика", 1998. - 286 с.
11. Калмыков И.Х., Керейтов Р.Х., Сикалиев А.И. Ногайцы. - Черкесск, 1988. -232 с.

12. Корнис. Краткий обзор положения ногайских татар, водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии //Телескоп, журнал современного просвещения. – Ч. XXXIII. – М., 1836.
13. Кочекаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV – XVIII вв. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 272 с.
14. Марков Г.Е. Кочевники Азии. – М.: изд-во МГУ, 1976. – 319 с.
15. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – М-Л., 1936. – 288 с.
16. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка, монаха доминиканского монастыря //ЗООИД. – Т. XI. – Одесса, 1878. – Сс. 473-493.
17. Описание Черного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи //ЗООИД. – Т. XXIV. – Одесса, 1902. – Сс. 89 - 180.
18. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. М.: "Наука", 1982. – 188 с.
19. Подлинная записка ... Ильи Ивановича Ханькова о Донской экспедиции. 1771 г. //ЗООИД. – Т. 14. – Одесса, 1888. – Сс. 66-90.
20. Путешествие в Тану Иосафата Барбаро, венецианского дворянина //Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое. – Т. 1. – СПб: тип. III отд. собств. ЕИВ. канцелярии, 1836. – Сс. 1-65.
21. Поноженко Е.А. Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV - середине XVII вв. Дис. на соиск. уч. ст. к. юридич. наук. – М.: МГУ, 1977. – 200 с.
22. Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторыя данныя о Днепре из Атласа конца прошлаго столетия. – К., 1876. – 104 с.
23. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
24. Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь: Таврия, 1991. – 96 с.
25. Фелицын Е.Д. Западно-Кавказские горцы и ногайцы в XVIII столетии по Пейсонелю. Материалы для истории Западно-Кавказских горцев //Кубанский сборник. Труды Кубанского областного статистического комитета, издаваемые под редакцією Е.Д. Фелицына. – Т. II. – Екатеринодар, 1891. – Сс. 1 - 35.
26. Ферран Француз. Путешествие из Крыма в Черкесию, через земли ногайских татар, в 1709 г. //Русский Вестник. – 1842. – № 4. Апрель. – Сс. 41 - 56.
27. Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар. Статья II //Вестник Европы. – 1867. – Т. II. Июнь. – Сс. 140 - 174.
28. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. – С.Пб., 1888.

УДК 79:94(477.7)

А.А.Кучеренко

Діяльність "Просвіт" півдня України по розгортанню культурно-освітнього руху на початку ХХ ст.

В умовах революції 1905-1907 років український культурно-освітній рух набув значного розмаху та нових форм. Основна увага українських партій була зосереджена на політичній боротьбі. Роль осередків культурно-освітнього життя перебрали на себе товариства "Просвіти", які за прикладом Галичини почали виникати в Наддніпрянській Україні в умовах революції. Одним з перших товариств, які були створені в підросійській Україні були "Просвіти" Одеси та Катеринослава. Це свідчить про досить активне українське культурно-освітнє життя на півдні України і в Херсонській губернії зокрема.

В Одесі члени української "Громади" зібралися 30 жовтня 1905 року на квартирі лікаря І.Луценка по вул. Херсонській, 52 (тепер вул. Пастера) і вирішили створити "Просвіту" та затвердити статут товариства. Проте місцева влада не поспішала реєструвати "Просвіту". Тоді просвітяни організували великий мітинг-віче -

23 листопада біля народної аудиторії і виступили із запальними промовами з історії України, та виголошуючи програмні положення українських політичних партій. Яскравою ілюстрацією подій, що відбувалися в Одесі є донесення одеського Генерал-Губернатора в Департамент поліції у Санкт-Петербург: "Після об'яви височайшого Маніфесту 17 жовтня 1905 року проживаючі в Одесі українці під безпосереднім керівництвом І.Луценка, С.Шелухіна, Д.Сигаревича, М.Комарова, Ф.Шульги, І.Липи, О.Фісуна, П.Зеленого, П.Климовича та інші; почали вербувати однодумців для створення української партії або товариства, для об'єднання між собою українці влаштовували у міській аудиторії два мітинги - 23 листопада і 4 грудня 1905 році. Мітинги ці були чисто політичні, і настільки в той час були популярні, що в аудиторії і біля неї збиралися тисячі народу, переважно просто робочого люду..." У проміжку часу між цими двома мітингами і виникло в Одесі Товариство "Просвіта", яке на чолі з вище згадуваними керівниками почало свою діяльність у своєму спеціальному помешканні. Ці керівники мітингів увійшли до складу правління "Просвіти". Одним із організаторів та засновників товариства "Просвіта" в Одесі був і приват-доцент Іван Михайлович Бондаренко. Українська інтелігенція міста підготувала два народні віча, які змусили владу офіційно зареєструвати "Українське товариство "Просвіта" в Одесі". На віче виступали С.Шелухин та Д.Сигаревич з лекціями з історії України, про її сучасний політичний момент, про її права на автономію. Ці промови були згодом опубліковані в першій у місті українській газеті, що почала видавати "Просвіта" - "Народна справа". Газета відразу була конфіскована поліцією через те, що піднімала гострі історичні та політичні питання [11]. За спогадами очевидців люди, які не могли вміститися в залі Народної аудиторії, вимагали щоб лекцію повторювали на вулиці перед багатолюдним натовпом. Люди хотіли чути рідне слово і знати правду про себе відкрито.

Одеська "Просвіта" була однією з наймасовіших (540 членів) та найдієвіших. Товариство ставило за мету: сприяння культурному розвитку українського народу шляхом видання книжок, брошур, періодики, відкриття бібліотек, читалень, книжкових магазинів, читання лекцій, влаштування курсів українознавства, відкриття шкіл тощо. Одеська "Просвіта" започаткувала "Одеську літературну спілку", сприяла виданню газет "Народна справа" й "Вісті". Пропагуючи ідею "просвітництва", С.П.Шелухін писав: "Просвіта" підняла дух українців, почуття їх національної й людської гідності, підвищила інтерес до свого народу, до своєї культури й літератури і, що стало вже для всіх очевидним, утворила в Одесі українське суспільство, з котрим уже рахуються, про котре вже говорять і котре повинні визнавати, чого раніш не було.

Все це підвищило українців як у своїх власних очах, так і в очах чужих людей” [21,316]. Завдяки “Просвіті” українська культура в Одесі перейшла на народне поле, перестала бути ділом невеличкого гуртка українських інтелігентів-патріотів.

Особливої уваги заслуговує діяльність Миколаївської “Просвіти”, а саме М.Аркаса. Він здійснив спробу дати відповідь на питання: “Хто ми, чиї ми нащадки?”. Основні положення його концепції: 1) український народ – не одна із гілок великоруської нації, а цілком самостійна етнічна спільність; 2) українська мова і культура цілковито самостійні утворення; 3) психологічний склад українського народу суто індивідуальний на відмінну від соборної колективності російського народу тощо [1,47].

Велику просвітницьку роль у роботі Миколаївського товариства “Просвіта” відігравали книгарня та читальня [3,147]. Керівником книгарні був П.О.Андріященко, а писарем читальні П.З.Приходько [4, арк.3]. Микола Аркас за свій кошт організував у селі Богданівці в 1905 році чотирьохкласну школу, викладання в якій велося українською мовою. Ця школа проіснувала два роки, а потім була закрита владою.

Таким чином, намагання провести рідну мову в українські школи були марними. Проте передова громадськість не залишала цього питання і робила певні спроби, для його вирішення. Українська інтелігенція почала все активніше відходити від культурництва і наполегливо добиватися впровадження рідної мови у школах та вищих навчальних закладах. На засіданнях Херсонського земства неодноразово піднімалося питання про необхідність впровадження української мови у школах губернії. Дискусія виплеснулася на шпальта місцевої газети “Юг”, де під заголовком “Украинский язык, как подсобное средство” на суд громадськості було представлено дві позиції щодо функціонування української мови. Голова Херсонської ради з народної освіти А.Сорокін, голова Херсонської повітової управи Д.Горлич, директор Херсонського земського сільськогосподарського училища Рекало, губернський статистик Ф.Василевський категорично виступали проти запровадження української мови при викладанні грамоти населенню. Їм протистояли: редактор земського збірника А.Грабенко і росіянин, виходець із Ярославської губернії, секретар губернської управи К.Яічков [20; 21].

В Одесі “Просвіта” влаштувала вечір імені Т.Шевченка у міській народній аудиторії. Вечір розпочався промовою Д.Сигаревича “Значіння Шевченка для України”. Він говорив, що ні один народ у світі не згадує так щиро своїх письменників, як українці Шевченка. Було біля двадцяти виступаючих, в тому числі й від інших національно-культурних товариств міста. Після заключної сцени від польської

громади було покладено вінок до бюсту “Великого гетьмана українського слова” [16]. Вшанування Т.Шевченка представниками інших національно-культурних товариств міста є свідченням того, що український культурно-освітній рух в Одесі був досить значним, його підтримували й польське, литовське, білоруське, інші національно-культурні товариства, вбачаючи в ньому могутню силу і підтримку для свого національного та культурного визволення. Святковий вечір відбувся і в театрі “Уніон” в Одесі. За участю хору Завадського та відомої артистки Зверевої. Окрасою Шевченківського свята став виступ відомого кобзаря М.Домонтовича [16].

Шевченківське свято в умовах відносних свобод стало значною подією в українському культурно-освітньому русі. Проведене в багатьох містах і селах Південної України воно надихало людей на подальшу кропітку роботу в пробудженні національної самосвідомості.

Товариство “Просвіта” було під постійним наглядом поліції. Так, 3 грудня 1905 року начальник Одеського окружного відділення надав начальнику управління поліції в місті Миколаєві записку. У ній йшла мова про обшуки в Одесі у приміщенні бібліотеки товариства “Просвіта” та на квартирах його членів. Говорилося про виявлену україномовну літературу, яка на думку поліції йшла в розріз із офіційною політикою [23, арк.60-72]. Одеська “Просвіта” на початку осені 1906 року переїхала в нове приміщення на вулиці Софіївській,30, яке складалося з 9 кімнат та великої зали на 200 місць. Значно активізувалася діяльність українських громад у інших містах губернії. Почалася підготовка до реєстрації “Просвіт” у Єлисаветграді та Олександрії.

Просвітяни в Одесі дбали і про виховання підростаючого покоління. Щороку вони влаштовували вечори та спектаклі для дітей. Яскравим святом, яке щороку влаштовували українські громадяни була Різдвяна ялинка та Шевченківське свято. Ще у 1906 році українська громада в Одесі влаштувала Шевченківське свято за участю біля 80-ти дітей, які були одягнені в національні костюми, та виконували народні танці, співали та декламували вірші Кобзаря. За цю справу взялися жінки провідних українських діячів міста: Ф.Нестурх - дружина відомого архітектора, Г.Погибко - чиновник канцелярії з питань водопостачання міста, та Л.Шелухіна - відомого в місті юриста [14]. У 1906 році поліція, через арешти та обшуки не дозволила провести Різдвяне свято для дітей. А в 1907 році просвітяни організували у помешканні “Просвіти” велике народне вшанування Христа. На Різдвяній ялинці зібралося близько трьохсот дітей, які брали безпосередню участь у традиційному святі. Усі діти отримали ласощі. Після комедії І.Левицького “Попались” були влаштовані для дітей ігри, й танці. Подібні вечори для дітей влаштовували “Просвіта”

та Миколаєва та інших міст.

З початком 1906 року Одеська "Просвіта" організувала збір пожертв на Великдень і, надала матеріальну допомогу убогим українським родинам у навколишніх селах - Дальнику, Усатовім, Нерубайським і на Слобідці – Романівці [12,7]. Із метою різнобічної допомоги просвітяни вирішили створити консультативне бюро для надання юридичної допомоги, та захисту українських діячів від різного роду утисків та переслідувань. До бюро увійшли провідні юристи міста в кількості 16 осіб (члени "Просвіти" М.Комаров, С.Шелухін, О.Панченко, І.Міодушевський, а також інші відомі правники - І.Немировський, Ю.Мрочковський. Т.Куликовський, О.Жульєн та інші)[13,43]. Відділ "Юридична допомога" надавав різного роду юридичні консультації, захищав у судових справах інтереси не тільки членів "Просвіти", але й інших мешканців міста.

На початку грудня 1906 року до Миколаєва на запрошення української громади приїхав відомий кобзар Т.Пархоменко, який виступив в усіх учбових інституціях міста, що стало значною подією, яка впливала на свідомість молоді. М.Аркас організував виступ українського хору в міській аудиторії. У Народній аудиторії міста Херсона відділом "Імператорського Російського музичного товариства" було влаштовано український концерт. Хор складався з вчителів та учнів музичної школи під керівництвом П.Осташко. Виконувались пісні: "Ой і зйду я на могилу", "Ой що ж бо то за ворон" - М.Лисенка, та народні: "Козак од'їзжає", "Кучерява Катерина" й інші. Концерт мав великий успіх [18].

З осені 1905 року професійні українські театральні трупи значно розширили свій репертуар та географію гастролей. Під час вистави трупи П.Саксаганського в Херсоні, де була поставлена в українському перекладі п'єси "В липневу ніч", місцева польська колонія вшанувала П.Саксаганського вінком з надписом польською мовою: "Великому артистові братнього народу від прихильників з Херсону" [17]. Восени 1906 року українська театральна трупа М.Левицького гастролювала в Одесі. У Миколаєві місцевим аматорським гуртком за сприяння М.Аркаса було поставлено нову п'єсу Карпенка-Карого "Хазяїн", яка викликала інтерес, особливо серед учнівської молоді.

Українські вистави почали ставити і численні аматорські гуртки мало не в усіх великих містах Херсонської губернії. Такі гуртки діяли при "Просвітах", а в менших містах і селах, де таких товариств не було, місцева інтелігенція просто організовувала постановку українських п'єс. Постійно драматичні секції "Просвіт" за

сприяння місцевих театрів ставили українські спектаклі і вечори в Одесі, Херсоні і Миколаєві.

У Миколаєві у 1907 році на роковини Т.Шевченка артисти заспівали "Заповіт" і всі глядачі в залі встали, що ледве не коштувало М.Аркасу, як організатору вечора, звільнення зі служби [19,27]. Восени 1907 року миколаївські просвітяни організували літературно-музичний вечір на якому виступав відомий артист імператорської опери Г.Морський з українськими піснями. На закінчення вечора одна з просвітянок на знак шанування оділа йому лавровий вінок з національними стрічками.

Інколи у пресі виникали дискусії щодо оцінки діяльності "Просвіти". Так, у середині 1907 року на сторінках газет "Слово" і "Рада" розгорнулася дискусія між В.Садовським [2] та С.Єфремовим [8]. Семе на рубежі першого десятиліття ХХ століття в українському культурно-освітньому русі на зміну міжпартійній ворожнечі поступово почало приходити розуміння того, що українська національна культура, освіта, видавнича справа можуть успішно розвиватися лише за умов створення національної економіки.

У 1907 році відповідаючи на закид одному з опонентів, що "Просвіта" в Одесі не веде активної роботи, а займається лише танцями, С.Шелухін писав так: "Кому не подобається, що одеська "Просвіта" стоїть по-за політичною діяльністю, тому завважу, що се не політичне, а культурно-просвітнє товариство, а культура й наука потрібні всім людям так само, як хліб насущний, до яких би політичних партій люди не належали. Культура й наука повинні єднати всіх людей, вказувати їм загальні мети і стояти над політикою всяких партій, гуртків і т.д. До якого лиха доводить брак культури й науки, без яких не може бути ні національної самоповаги, ні національного самопізнання, сьому найкращі свідки теперішні часи з їх лихоліттям"[15].

Такий висновок С.Шелухина щодо політичної діяльності "Просвіти", зовсім не означає, що товариство стояло осторонь політичних проблем. У ньому працювали представники різних українських партій. Через "Просвіту" партії намагалися впроваджувати свої програмні цілі. Так, наприклад, більшовицька партія надавала велике значення праці в легальних культурно-просвітніх організаціях і закладах. Роботу в легальних умовах вони розглядали як засіб залучення до революційної боротьби найбільш широких мас трудящих та демократичної інтелігенції. Вони використовували Народні доми, товариства грамотності, робітничі клуби, публічні бібліотеки, навіть українські "Просвіти"[9,38]. У 1907 році, в умовах спаду революційних настроїв, згасання інтересу широкого загалу до політики й тяжіння до

легальної культурно-освітньої діяльності одеські "просвітяни" увійшли до "Товариства українських поступовців". "Таким чином з розцвітом українського культурно-освітнього життя, поступово замирало партійне, а після розпуску II-ї Державної Думи, коли почалася страшенна столипінська реакція, і зовсім завмерло" - згадував у своїх "Спогадах" відомий український діяч, видавець і меценат родом з Херсонщини Є.Чикаленко. Він далі констатував потребу у створенні загальноукраїнської позапартійної організації. "Після початку столипінської реакції, утисків просвітян, українське громадянство виразно почуло потребу знов у нелегальній підпільній організації. Після багатьох нарад, вирішено було відновити давню безпартійну загальну організацію, що існувала від 1897 по 1904 рік, але під назвою ТУП (Товариство Українських Поступовців)[24,428-429].

Одеські просвітяни постійно зазнавали на собі тиску і переслідувань за свою революційну та культурно-освітню діяльність. Нового удару зазнала одеська "Просвіта" через переслідування поліцією представників політичних партій. Зокрема, восени 1906 року, через співпрацю з соціалістами-революціонерами "Просвіту" ледве не закрили.

Через агентурні повідомлення жандарми вийшли на членів партії соціалістів-революціонерів у с. Петрівка - Лисенкова на квартирі місцевої вчительки Г.Плахотнюк [7,арк.8]. Там же було знайдено заборонену літературу, в тому числі брошури українською мовою "Година праці" та "Як збираються і куди повертаються народні гроші", а також шифри та адреси. За цими адресами було проведено обшук у помешканні одеської "Просвіти" де жила і працювала А.Луценко - дочка І.Луценка. Там виявлені друкарня, видання партії есерів, різного роду революційні прокламації, а також печатка "Центрального комітету партії соціалістів-революціонерів". Серед прокламацій були брошури українською мовою. Після цього в ніч на 30 листопада 1906 року проведені труси і арешти серед керівників "Просвіти"[7,арк.13]. І.Луценка заарештували, і він вимушений був провести місяць в ув'язненні. У С.Шелухіна вилучено велику кількість публіцистичних матеріалів і листування.

Жандарми сповіщали, що деякі члени товариства за свідченнями охоронного відділу надавали підтримку місцевим діячам партії соціалістів-революціонерів надаючи час від часу в їх розпорядження приміщення "Просвіти".

У роки революції, український культурно-освітній рух отримав нові можливості для свого зростання. Відбулася його структуризація у "Просвітах". Різні політичні партії широко використовували культурно-освітні методи для проведення революційної пропаганди. З'явилася українська преса, зросло книгодрукування і

поширення нової літератури на Півдні України. Змінив свій репертуар український професійний та аматорський театр, виносячи своє мистецтво далеко за меж регіону.

Український культурно-освітній рух у роки революції настільки зріс, що викликав велике занепокоєння в самодержавства. Українські товариства та їх активні діячі жорстко переслідувалися царатом нарівні з політичними партіями, оскільки в революційних умовах вони були тими збудниками національної свідомості, яка підривала підвалини самодержавства.

Поразка революції 1905-1907 років обумовила натиск реакційних сил на український культурно-освітній рух. Прийшла черга і "Просвіт". "Отримавши інформацію про те, що у приміщенні українського товариства "Просвіта" вивішені портрети Івана Мазепи з надписом на польській мові "Вірному братньому народу від польського дому в Одесі 24 лютого 1907 р.", - пропоную Вашому високо благородію вилучити портрети". Це із справи Одеського градоначальника де йшлося про необхідність закриття Одеського товариства "Просвіта". Зростання діяльності Одеської "Просвіти" все більше хвилювало місцеву владу. Одеські просвітяни надали посильну допомогу М.Аркасу у створенні та реєстрації у 1907 році "Просвіти" у сусідньому Миколаєві [19]. У 1908 р. при Одеській "Просвіті" було відкрито український музей, завідував яким студент-правник, майбутній відомий історик, академік ВУАН М.Слабченко (репресований у "справі СВУ" 1930 р.). До музею "Просвіти" А.Вержбицький, вчитель однієї із шкіл Верхньодніпровська Катеринославської губернії обіцяв надіслати народні вироби школярів з дерева і металу [6,арк.2]. У 1908 році М.Слабченко звертався до керівництва "Просвіти" з тим, щоб було надано всебічну допомогу П.Малиновській через те, що її переслідували за українську мову в гімназії де вона працювала [6,арк.3].

У 1908 році завдяки енергії та грошам М.Аркаса активно процювала миколаївська "Просвіта", але після його смерті у березні 1909 року вона відразу ж занепала. 1908-1911 роки виявилися складними для просвітян півдня України. Одеське товариство поступово почало втрачати свій авторитет. Безкінечні дрібні конфлікти, власна безпорадність у фінансово-організаційній діяльності псували психологічний клімат у товаристві. У результаті розпалися обидва драматичні гуртки та хор, а рядові члени почали самоусуватися від просвітницької діяльності.

Одеська "Просвіта" була закрита 28 листопада 1909 року. Також була заборонена її книжкова торгівля в місті. Після закриття "Просвіти" в Одесі, члени товариства, серед яких було чимало досвідчених юристів, підготували статут нової української організації. І, поки тривав процес розподілу майна товариства, а воно

було чималим (приміщення, бібліотека, експонати музею, меблі, картини, банківські рахунки, тощо), було затверджено 10 лютого 1910 року статут "Одеського Українського Клубу", на зразок Англійського клубу. І хоча в статуті дещо звужувались функції культурно-освітньої роботи, зводячи діяльність в основному до розваг, проте це товариство продовжувало діяльність "Просвіти". У клубі була утворена літературна комісія з колишніх членів "Просвіти". До неї увійшли провідні одеські письменники, літератори, і громадські діячі: М.Комаров, І.Луценко, С.Шелухин, Л.Ковальчук, А.Ніковський, І.Липа, В.Чехівський, Іван і Катерина Бондаренки, П.Клепацький, М.Слабченко, М.Городієвський. Клуб розпочав свою роботу влаштуванням вечорів та спектаклів. На вечорах зачитувались і обговорювались реферати на українські теми. Український клуб в Одесі був не байдужим до загальноукраїнських проблем. Так, після смерті провідника київської "Просвіти" Б.Грінченка, було надіслано родині співчутливу телеграму. Таку ж телеграму було надіслано з приводу трагічної загибелі під час випробувань нового літака відомого українського політичного і культурно-освітнього діяча Л.Мацієвича.

Юридична заборона найбільших "Просвіт" насамперед одеської і миколаївської завдала великої шкоди українському просвітництву в Херсонській губернії. Проте ці репресивні дії не лише не зруйнували культурно-економічних підвалин українського руху, але навіть не змогли відібрати його здобутків на ниві утвердження національної самоосвіти. Як зазначає у своїй роботі присвяченій діяльності "Просвіт" О.Лисенко: "Просвіти", та тісно пов'язана з ними українська інтелігенція, а разом з нею і преса вже встигли виховати чимало національно-свідомих людей, викликаючи до себе повагу з боку значної маси селян та міщан. Починаючи з 1911 року посилювався потяг національно-свідомих представників із середовища робітників великих промислових центрів України - Харкова та Катеринослава до "Просвіти" та національної культурної діяльності. І це був зовсім не стихійний потяг до української мови та культури, а свідоме відстоювання їх вільного розвитку" [10,23]. Дійсно, свідоме громадянство все більше розуміло свою важливу місію у спонуканні народних мас до повноцінного життя. Українські діячі шукали нових форм самоорганізації і ведення все ширшої культурно-освітньої праці серед широких верств українського народу.

Джерела та література

1. Березовська Т. М.М.Аркас. Шлях до "просвіти" // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Збірник наукових праць.- Ч.ІІ.-Миколаїв, 1998.- С.44-48.
2. Валентин С. /Садовський В./ Що дали робочому людові «Просвіти» і що можуть вони йому дати // Слово.-1907.-№6.-16 черв.

3. Гайдай О.М. Миколаївське українське товариство "Просвіта" в боротьбі за розвиток української освіти на початку ХХ століття // Записки історичного факультету.- Вип.8.- Одеса, 1999.- С.145-154
4. ДАМО Ф.206.-оп.1. спр.1.
5. ДАОО. Ф.2. Оп.7. Спр.314.
6. ДАОО.-Ф.2.-Оп.7.-Спр.285.
7. ДАОО.-Ф.634.-Оп.1.-Спр.510.
8. Єфремов С. Роковини київської "Просвіти" // Рада.-1907.-№144.- 25 черв.
9. Кізченко В.И. Первая Российская революция и культурный процесс на Украине.-К.:Наукова думка, 1984.
10. Лисенко О. "Просвіти" Наддніпрянської України в дожовтневий період// Історичні зошити.- 1990.-№6.
11. Народня справа.- 1906.- №1.-С.1.
12. Одчот українського товариства "Просвіта" в Одесі за 1907 рік.- Одеса, 1908.
13. Просвітянин. Товариство "Просвіта" в Одесі // Україна.-1907.-Т.1.-Ч.2.
14. Рада.-1907.-№56.-С.4
15. Рада.-1907.-№273.-С.3
16. Рідний край.-1906.- №9.- С.14
17. Рідний край.-1906.-№11.-С.12
18. Рідний край.- 1906.-№50.- С.14
19. Сарбей В. Микола Аркас і його "Історія України-Русі" // М. Аркас. Історія України-Русі.-К.:Вища школа, 1990.
20. Сінкевич Є.Г. Земська статистика – важливе джерело з історії освіти на Херсонщині /кінець ХІХ – початок ХХ ст./ Проблеми збереження та відновлення історичної пам'яті: Тези доп. 3-ї наук. конф. з питань музезнаводства та іст. краєзнаводства. – Харків, 1995. – С. 125-126.
21. Сьогобочный Украинский язык, как подсобное средство // Юг.- 1905.- №2188.- 9 ноября
22. Украинский вестник .-СПб., 1906.-№5.
23. ЦДІАУ Ф.385. Оп.1. Спр.2059.
24. Чикаленко Є. Спогади.-Нью Йорк, 1995.

Є.Сінкевич, Н.Кузовова

Проблеми національної освіти на півдні України

З давніх часів різноманітні етнічні групи грають значну роль в історії Півдня України. З кінця ХVІІІ ст. свою нову батьківщину тут знаходять французи, італійці, греки, євреї, німці, представники слов'янських народів: поляки, болгари, серби та інші. Разом з собою вони приносили свої традиції, культуру, мову, збагачуючи культуру та економіку нашого краю. Приєднання Півдня України до складу Російської імперії стало новою сторінкою в етнічній історії, пов'язаною з політикою насильницької асиміляції та, як наслідок, народженням, так званого, «національного питання».

Вирішальне значення для збереження мови, культури та самобутності кожної нації має освіта, тож саме в цій царині, не рахуючись з можливими наслідками, імперія почала свій наступ, реалізуючи ідею "православ'я, самодержавство, народність". Росія на той час була не єдиною в світі державою, яка мала поліетнічний склад населення, проте – однією з небагатьох, де батьки не мали можливості навчати своїх дітей рідної мови. Гостре відчуття національної та

соціальної нерівності поставило населення в опозицію до уряду, призвело до міжетнічних конфліктів, до незворотних наслідків для самої імперії.

У 1824 році новий міністр освіти О.С.Шишков разом з двома тимчасовими комітетами з питань освіти сформулювали нову концепцію навчання: “Виховання народне по всій імперії, не дивлячись на різницю вір та мов, повинно бути чисто російським” [7;21]. У 1871 році міністр освіти граф Толстой заборонив взагалі використання місцевих мов у народній школі [18;30]. Проте неросійське населення імперії не припиняло боротьби за національну школу, за середню та вищу освіту для своїх дітей.

На Півдні України к. XVIII – поч. XX ст. – час боротьби етнічних груп за рідну школу.

Єврейські освітні заклади

На протязі цього періоду значну кількість початкових навчальних закладів складали хедери. “Хедер” у перекладі з давньоєврейської означає “кімната”, це – єврейська початкова школа для навчання хлопчиків основам іудаїзму. Вона складалася з трьох ступенів, загальний курс тривав близько 10-ти років. На першому етапі діти навчалися азбуці, читанню та молитов, далі знайомилися з Торою, деякими текстами інших книг Старого Заповіту, з початковими відомостями з Талмуду. Вчитель в цій школі називався меламд, переважно він навчав дітей у себе вдома, де вони знаходилися з ранку до вечора. Кількість учнів сягала 30 чоловік. Головним недоліком хедерів було те, що дітей не навчали писати, а також іншим предметам, обмежуючи освіту вивченням молитов, лише наприкінці XIX ст. навчальний курс деяких хедерів значно розширився. Після 1917 р. хедери були скасовані.

Єврейське населення складало 11,8% на Півдні України [10;3], найбільше євреїв було в Херсонському (7,7%) та Анан'євському (7,5%) повітах, за переписом 1897 р. Більшість їх проживало у містах (67,3% чоловіків та 66,1% жінок) [10;24]. Писемність серед єврейського населення була досить високою: в містах – 59,4% серед чоловіків та 34,6% серед жінок, на селі – 54,1% та 26,3% відповідно, щоправда тут вони відстають від німців та поляків, про що мова буде йти далі. Серед них більшість могла читати і писати по-російськи: у містах – 48,2% чоловіків та 27,2% жінок, у селах – 38,2% та 18,9% відповідно [10;3].

У 50-ті рр. у самому лише Херсоні було 30 хедерів, а також 2 єврейських училища 1 і 2 розрядів, тоді як з російських навчальних закладів нижчого типу було лише одне прихідське училище. У 1853 р. в Дирекції Одеських училищ знаходилося два

єврейські училища 1 і 2 розрядів, в яких навчалось 200 учнів [1;2-3]. У 1880 році у Херсонській губернії серед 39 середніх та нижчих закладів (крім народних шкіл) було 4 духовних єврейських училища, а серед народних шкіл – 8 приватних єврейських та 13 єврейських колоніальних [11;53]. У 1897 р. єврейські школи складали 2% від загального числа по Херсонській губернії [8;69]. У 1899 р. кількість хедерів складала 500 із загального числа початкових шкіл – 1414 [12;75]. 1900 р. в Одесі було 13867 учнів-євреїв із загальної кількості – 36222 чоловік [13;38]. У 1905 р. число хедерів у Херсонській губернії становило 553 [14;80], у 1910 – 210, де навчалось 3275 учнів [15;86], у 1912 – 260 з 3976 учнями [16;80].

Не зважаючи на досить велику кількість цих навчальних закладів, бажаючих відкрити нові хедери, було дуже багато, про що свідчить велика кількість прохань, що надходила до Канцелярії Попечителя Одеського учбового округу, про дозвіл відкриття нових єврейських шкіл [3]. Уряд намагався усіляко обмежити число єврейських початкових шкіл, чинив перешкоди до отримання звання меламдів, незаконно відкриті єврейські школи штрафувалися, обмежувалася кількість учнів у хедерах [1;8,13,22].

У 1966 році Рада міністра народної освіти поставила питання про перетворення або ж повне скасування єврейських шкіл. Для цього було вирішено заслухати відозви з цього питання генерал-губернаторів імперії. Однак вони та попечителі учбових округів виступили проти скасування єврейських училищ. Відносно єврейської освіти були зроблені наступні пропозиції:

1. “Дозволити євреям вступати на загальних засадах, в учбові заклади міністерства народної просвіти по всій імперії, не обмежуючись місцевостями, визначеними для їх осілості, із тим, щоб родини таких євреїв мали право жити в тих місцях, де навчаються їхні діти.

2. Равинські училища зберегти, надавши можливість міністерству народної просвіти зробити необхідні зміни в навчальному курсі та устрої їх, а останні казенні училища скасовувати за мірою зменшення в них учнів, припиняючи в міру того і вимоги на них грошей.

3. До закриття єврейських казенних училищ надати можливість міністерству народної освіти змінювати їх устрій та навчальний курс за місцевими потребами.

4. На єврейську освіту відпускати, що і нині отримуються, із свічкового збору, 230 тисяч карбованців сріблом, з тим, що якщо пан міністр фінансів визнає

неприйнятним зберігати далі це джерело прибутків, то надати можливість йому віднести вищезгадані витрати на інше джерело, на його розгляд” [2;2-3].

Зміни в навчальному плані та устрої єврейських навчальних закладів було вирішено узгодити з директорами равинських училищ, а також з іншими представниками єврейського народу, запросивши їх до вченого комітету [2;2-3]

На думку уряду подібні заходи повинні були заохочувати вступати єврейську молодь у російські початкові навчальні заклади, проте незадовільний стан освіти в імперії, в том числі й на Півдні України, не зменшив кількість бажаючих навчатися у єврейських школах, і, в той же час збільшив кількість дітей, які хотіли навчатися в російських, бо саме вони давали право до вступу в гімназії та вищі навчальні заклади.

Російським урядом багато було зроблено для того, щоб закрити шлях єврейським дітям до середньої та вищої освіти. Головним чином - це обмеження кількості учнів-євреїв у середніх та вищих навчальних закладах: у місцях постійного проживання – 10%, в місцевостях за цією межею – 5%, у Санкт-Петербурзі та Москві – 3% (Циркуляр Міністерства Народної Просвіти від 10 липня 1887 р. №10313) [20;5].

У “Збірнику постанов та розпоряджень Міністерства Народної Просвіти, стосовно прийому та проходженню курсу учнями та ученицями - євреями”, виданому в місті Одесі, зустрічаємо наступні положення: “Діти-євреї можуть прийматися в навчальні заклади не інакше, як по представленню ними, разом з іншими документами, свідоцтва місцевого поліцейського начальства про дозвіл їм жити в даній місцевості (Циркуляр Міністерства Народної Просвіти від 15 липня 1884 р. №9846) [20;5]. Було скасовано положення про дозвіл дітям євреїв вступати в 1 клас гімназії без іспитів. Хоча учні-євреї могли, за власним бажанням, бути звільненими від занять під час великих свят, а також в суботу, вони були повинні самостійно вивчати пропущений матеріал [20;5].

У вищих навчальних закладах панували ті самі обмеження. Навіть ті євреї, які вирішували змінити своє віросповідання, щоб вступити до вузу, не мали жодних шансів. Так, у 1913 р. в Міністерство Народної Просвіти від Гельсінгфорського губернатора поступили відомості про те, що такий собі Артур Пір видавав фальшиві метричні свідоцтва про перехід у лютеранську віру у великій кількості іудеям, які проживали у Фінляндії, без дотримання обряду. Це було зроблено з метою обходу встановленої для євреїв відсоткової норми при вступі до вищих і середніх навчальних закладів. В Одесі було виявлено близько 80-ти таких учнів. Більша

частина їх навчалася у Новоросійському університеті. Міністерство через керівництво вузу було запропонувало подати цим студентам заяви про звільнення.

Перешкоди на шляху до отримання середньої та вищої освіти призвели до зниження рівня грамотності серед євреїв. «Євреї, які живуть в Херсонській губернії, повинні були представляти повну аналогію з німцями у справі освіти. Навіть більше: знання грамоти, хоча б по-єврейськи, щоб молитися Богу, ставиться кожному єврею за обов'язок. Проте цифри загального перепису говорять дещо незгодне із загальноприйнятою думкою з цього питання. Вони показують, що в загальній масі селяни та міщани євреї відсоток грамотності поступаються німцям і досить сильно, особливо у жінок», - дивуються земські статистики [10;28]. Більшість учнів-євреїв, як і німці, навчалися у своїй навчальних закладах, проте серед міських початкових шкіл учнів-євреїв більше, ніж росіян. Серед шкіл вищого типу найбільше євреїв у міських за положенням 1872 р. – 36,7% а також у міських двокласних – 18,1% [10;111-112]. Якщо порівнювати відсоток вибувших у єврейських та німецьких школах, то особливої різниці не спостерігається: в німецьких школах він складає 5,2%, а єврейських міських та сільських – 4,3 та 8,9% відповідно, з тією різницею, що в єврейських школах діти вибувають на початку навчання, коли в німецьких – навпаки [8;24]. Залишається визнати, що перешкоди на шляху до отримання середньої та вищої освіти зіграли важливу роль у втраті інтересу до освіти серед єврейської молоді. Про це свідчить передусім рівень кваліфікованої грамотності серед дівчаток, який значно зріс, а як відомо обмеження щодо євреїв на жінок не поширювалися [10;29].

Отже, не зважаючи на те, що євреям дозволялось мати свої початкові навчальні заклади, існуючі обмеження поставили освіту цієї етнічної групи в тяжке положення. За статистикою 1912 року в імперії було близько 25 тисяч хедерів, в яких навчалася 363 тисячі дітей, однак положення 1887 року скорочувало кількість учнів, які бажали вступити в середні та вищі навчальні заклади [21;81]. Положення євреїв, які проживали на Півдні України було трохи краще, оскільки ця територія була місцем, де євреям було дозволено проживати постійно, проте відмови у відкритті хедерів, дотримування процентного співвідношення учнів-євреїв у середніх навчальних закладах та Новоросійському Університеті, свідчили про сумлінне дотримування постанов Міністерства народної освіти і були продовження політики Російської імперії.

Револуція 1905-1907 рр. не внесла суттєвих змін в положення єврейського населення відносно освіти, проте активізувала діяльність єврейської громади, що

проявила себе у роботі Державних Дум вимогами у першу чергу зробити доступною освіту для своїх дітей [21;81].

Німецькі навчальні заклади

У XIX ст. постановка питання про освіту в Німеччині була взірцем для педагогів усього світу. Особливого визнання вона набула в Росії. Ще в 1782 р., коли була створена Комісія для організації народних училищ, Ф.І.Янкович-де-Міреєво, якому було доручено завідувати учбовою частиною, взяв за основу новий метод, запозичений у Фельбигера, що давав можливість вчителю навчати всіх дітей одночасно. На той час, коли зазвичай вчитель займався з кожним учнем окремо, це було дійсно прогресивна методика [7;19]. Дуже поширений, з 1875 р. був підручник Євтушевського "Методика арифметики", написаний на основі метода німецького педагога Грубе, що полягав у починанні вивчення арифметики з складу чисел у межах першої сотні, а не з правил та засвоювання нумерації з використанням різних навчально-наочних засобів. Тільки через декілька десятиліть цю методику відхилили на користь методу дій.

Дещо було запозичене при створенні навчального плану прихідських та повітових училищ по Уставу 1819 року, щоправда на проходження елементарного курсу було виділено 3 роки, коли в бюргерських школах Пруссії елементарне навчання продовжувалося не менш 8 років і було обов'язковим [7;26].

Чимало корисного було взято на озброєння з німецьких наробок про шкільну гігієну: вимоги до шкільного будинку, класних кімнат, освітлення, меблів, тощо. Найбільше захоплення викликали німецькі вчителі, котрі виховували «справжніх патріотів Германії». В кінці XIX ст. це захоплення, в зв'язку з загостренням політичної ситуації, стало потроху спадати, і педагоги починають звертати свою увагу на освіту в США та Англії, в яких "департамент народної освіти існує для того, щоб допомагати грошима та всіма іншими засобами всілякій добросовісній праці на користь народної освіти, а не для того, щоб нав'язувати всій нації свої педагогічні теорії та вказувати, кого і як треба навчати (Англія – Н.К.)" [9;159].

Так чи інакше німецька педагогічна думка мала великий вплив на розвиток освіти в Російській імперії, а на Півдні України ми маємо можливість переконатися у добрій постановці цієї справи.

В Херсонській губернії німці складали 4,52% усього населення. "Німці є нацією, настільки прагнучою освіти, що між ними писемних по-російськи серед міського населення більше, ніж у будь-якої національності (Херсонської губернії – Н.К.), а серед сільського населення вони відстають лише від поляків; писемних ж

тільки на своїй мові у них серед міського і сільського населення більше, ніж у євреїв та поляків, на говорячи вже про молдаван”. - відмічають статистики [10;24]. Справді, писемних у німців - 76,2% чоловіків та 77,9% жінок у містах, та відповідно - 60,7% і 59,4% у селах . З них – 46,2% чоловіків та 50,3% жінок у містах та відповідно 34,5% і 23,8% у селах писемні по-російськи [10;3]. “Само собою розуміється, що німці, які знають російську грамоту, насамперед засвоїли собі писемність на рідній мові; і всіх тих німців, які знають по-російськи потрібно вважати володіючими грамотою двох мов” [10;24].

Причиною високого рівня грамотності серед німецького населення треба шукати передусім у їхньому відношенні до освіти. Коли в 1905 році робилися спроби визначити дати заснування різних навчальних закладів у Херсонській губернії, більшість німців відповідали: “Пращури тут наші поселилися, і з того часу існує училище”. Інспектори училищ відмічали, що лише в німецьких колоніях можна було зустріти правильно організовані школи, відповідно вимогам часу: вчитель йшов разом з переселенцями. Це відноситься до 1785, 1804, 1809 та інших років на початку XIX ст.[10;8].

Кількість німецьких шкіл цілком задовольняла потреби цієї етнічної групи. Нові школи відкривалися за рахунок коштів громади, за рахунок її наймалися вчителі. Спочатку викладання велося виключно німецькою мовою, проте згодом, на прохання колоністів, там з'являються вчителі, що почали викладати російською [6;806]. Більшість німецьких дітей навчалися по селах у початкових: німецьких церковно-приходських – 97,6%, німецьких міністерських – 97,7%, німецьких приватних та громадських – 81% , у містах – в приватних та громадських християнських – 4,2% [10;111-112]. Серед училищ вищого типу німці навчалися у німецьких центральних – 98,3%, які знаходилися в селах. В містах невеликий процент учнів-німців спостерігається в училищах по положенню 1872р. – 1,8% [10;111-112].

Особливістю навчання у німців було те, що учні-німці переважно вибували з училищ в останні роки навчання, а не в перші, що характерно для учнів інших національностей, взагалі, кількість вибувших з німецьких шкіл, в порівнянні, незначна [8;24]. Це говорить про більш серйозний підхід до навчання у цієї національності, а також пояснює найбільшу кількість писемних серед німців.

Кількість німецьких шкіл цілком задовольняла потреби цієї етнічної групи . У 1884 р. в Херсонській губернії було 112 початкових німецьких шкіл із загальної кількості (487). За переписом 1897 кількість німецьких шкіл складала 17% [10;111-112]. У 1898 по губернії нараховувалося 148 німецьких церковно-приходських шкіл і 3

центрального училища [8;24]. У 1905 р. училищ було 139, в них навчалося 2154 учнів [15;78].

Дозвіл російського уряду німецьким колоністам відкривати школи з німецькою мовою викладання безумовно стимулював розвиток цих навчальних закладів: колоністи охоче йшли на витрати заради того, щоб їхні діти навчалися мовою своїх батьків. Однак коли почалася 1 Світова війна уряд пішов на жорсткі міри проти німецького населення імперії. В Одеському учбовому окрузі були закриті всі німецькі початкові училища і звільнений їхній персонал [4;113].

Після революції 1917 року німецькі колоністи були позбавлені своєї земельної власності, а тяжкі післявоєнні роки поставили їх в таке положення, що не могло бути й мови про викладання німецькою, бо річ йшла навіть не про виживання школи, а про виживання самих колоністів.

На протязі майже 130 років німецька школа на Півдні України була прикладом того, як потрібно було організовувати шкільну справу, а також як навчання рідною мовою життєдайно впливає на цей процес.

Польська освіта

Поляки на Півдні України були однією з найосвіченіших етнічних груп, тому, хоча польське населення складало лише 1.13% від усього населення Херсонської губернії (на селі – 0,4% чоловіків та 0,3% жінок, у місті – 4% та 2,1% відповідно), їм варто приділити особливу увагу [10;24,29].

Яким чином полякам вдалося досягнути такого рівня освіти, коли, крім конфесійних, ніяких інших шкіл, де викладання велося польською, на Півдні України не було? Статистика говорить, що ця етнічна група в нашому регіоні була надзвичайно рухомою. Про це свідчить кількість дітей поляків, віком до одного року: їх менше, ніж у інших національностей. У міських поляків – 1% чоловічої статі та 2,3% жіночої, по селах – 2,3% та 2,7% відповідно [10;29]. Виходячи з цього, поляки отримували свою освіту не в Херсонській губернії, а в тих місцях, звідки вони виселилися. Стосовно ж високого рівня кваліфікованої освіти, як у чоловіків, так і у жінок, то залишається визнати, що за рахунок поляків Південь України збагатився людьми видатними з того середовища, з якого вони вийшли, як найбільш пристосовані на життєвому поприщі [10;30].

В той час, коли рівень освіти на російській мові у поляків досить високий, спостерігається зниження % писемності на рідній мові, взагалі, кількість тих, хто вмів писати і читати лише по-польськи, невелика – в середньому від 5,5% до 8,4%. Зменшення кількості писемних по-польськи може проілюструвати наступна таблиця:

Вік групи	У повітах						У містах					
	Писемних по-російські		Писемних на інших мовах		Всього писемних		Писемних по-російські		Писемніст ь на інших мовах		Всь ого пис ем них	
	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.
1-9	11	12,6	1,2	1,1	12,5	13,7	17,7	16,2	1,1	1,0	21,1	18,4
10-19	59	51,5	3,4	6,7	66,3	63,2	51,5	58,7	1,5	5,6	94	84,1
20-29	54,6	51,1	8,5	8,1	73,8	71,0	41,2	53,2	7,8	9,5	54,2	74,2
30-39	55,6	47,5	3,7	6,9	79,6	63,9	56,2	48,9	5,0	11,6	79,7	69,0
40-49	43,8	44,9	8,2	9,5	70,0	62,1	48,5	53,3	4,6	9,2	72,9	69,8
50-59	43,1	39,8	10,8	11,0	69,3	56,8	40,5	55,0	5,4	11,0	73,3	69,1
60 і більше	41,4	41,2	6,5	7,9	59,7	54,7	33,8	48,4	5,0	12,8	57,4	64,4
Всього	43,3	38,2	5,5	6,2	58,6	50,5	42,2	47,2	6,0	8,4	60,2	64,5

Цікаво, що з цієї таблиці випливає, що молодь у віці 20 –29 років надає перевагу вивченню рідної мови, на відміну від попереднього покоління[10;30]. Така освіта могла здобуватися лише вдома, або в конфесійних школах при католицьких церквах, оскільки нормальних польських шкіл на Півдні України не було.

Грецькі освітні заклади

Значний внесок в розвиток освіти на Півдні України зробили греки. Найбільше їх проживало в Одесі і в Криму. Вони займалися торгівлею та мореплавством, банківською справою, серед них було багато людей освічених та непересічних, політичних діячів та меценатів.

Одним з перших навчальних закладів у Одесі було грецьке комерційне училище, засноване у серпні 1817 року силами грецької громади та за підтримки губернатора Новоросійського краю А.Ланжерона [19;112]. Дегур, професор Петербурзького та Харківського університетів, присланий у справах освіти в Одесу, пише: “Потреба в освіті настільки явно відчувається в Одесі, що тутешні греки самі заснували училище у 1811 р. (помилка – Н.К.), в якому вже знаходиться 78 учнів, воно їм коштує 3000 карбованців, хоч вони мають два вчителів. Немає сумнівів, що для подальшої освіти греки побажають мати вчителів і вищих наук, і для того, як вони мені обіцяють будуть мати особливих учителів; але вельми бажано, щоб такі були з тутешньої гімназії”[19;9].

Н.Терещенко у своєму дослідженні, присвяченому діяльності сім'ї Маразлі пише про грецьке комерційне училище: "...тут не існувало жодних обмежень. Серед 350 учнів училища були не тільки діти греків, але й українців, росіян, представників інших національностей, що мешкають в Україні. Всі питання внутрішнього життя училища регулював статут, в якому передбачалися пільги для дітей з бідних сімей" [17;122]. Потужна фінансова підтримка, широка навчальна програма зробили училище дуже популярним, з 1889 р. воно перейшло під патронат грецької королеви Ольги, з 1894 р. йому було надано статус юридичної особи [17;123].

Цей грецький острівець науки надзвичайно турбував російський уряд. Дегур пише про необхідність відкриття в Одесі російської гімназії: "...щоб діти їх (греків – Н.К.), посилалися в цей заклад (тобто російську гімназію – Н.К.) для подальшої освіти. Там би вони були у товаристві російських дітей, потроху з ними зближувалися та набиралися національних переконань. У протилежному випадку, відділені від туземців –з перших днів юності, у своїх окремих закладах, зі своєю мовою та костюмом, греки ніколи не зіллються з росіянами а одне ціле... Одеса місто прикордонне, а такі міста повинні в особливості робитися російськими" [19;11]. Проте кількість грецьких шкіл збільшувалося: з 1821 по 1833 тільки в Одесі їх кількість зросла з 5 до 23, там навчалося біля 3000 учнів [17;157]. Головним чином це стало можливим завдяки благодійницької підтримки грецьких підприємців, саме їх фінансова допомога дозволяла утримувати вже відкриті школи і відкривати нові. Нерідко школи відкривалися при грецьких церквах за підтримки православного духовенства [17;157].

У 1874 р. на території церкви Св. Трійці в Одесі почалося будівництво нового грецького училища, яке було відкрите у 1898 р. за підтримки Федора Родоканакі, воно було назване Родоканакієвскою школою-гімназією. З 1898 по 1914 рр. в ньому навчалося щорічно 260 дітей, всього за цей період - 3934 учениць [17;158].

Отже, греки зробили вагомий внесок у розвиток освіти на Півдні України, змогли побудувати національну школу, дати можливість навчатися своїм дітям на рідній мові, своїми успіхами на ниві освіти стимулювали її поширення у нашому регіоні. Грецька школа стала загальнодоступною, підтримувала бажання вчитися у дітей, батьки яких не мали можливості заплатити за навчання. Крім того, грецькі навчальні заклади були відкриті для всіх бажаючих, так, наприклад, у період з 1833 по 1867 грецьке комерційне училище закінчило 2140 учнів, з яких греків було 1200 [17;122].

Грецькі підприємці своєю активною підтримкою освіти звернули увагу громадськості на те, що без допомоги “сильних світу цього” народна освіта буде й надалі залишатися нездійсненою мрією. Видатними грецькими меценатами були брати Раллі, сім'я Маразлі, Параскевас, Зарифис, Кондопулос, Родоканакі та багато інших [17;157] .

Болгарські та молдавські школи.

Чисельність цих етнічних груп на Півдні України була незначною, молдаване становили 5,39%, болгари – 0,94%, за переписом 1897. За рівнем грамотності з них на першому місці були болгари, потім білоруси та молдаване [10;3]. Вони не мали своїх власних шкіл, і , навіть, там, де ці національності жили досить щільно, суворо заборонялося вживати місцеву мову в школах.

В Херсонській губернії найбільше учнів-болгар було зареєстровано у Одеському (6,6%) та Тираспольському (4%) повітах, найменше у Херсонському та Анан'євському, у Александрійському їх не було зовсім. Ці дані стосуються земських сільських шкіл, в інших навчальних закладах на селі, що не підпорядковувалися земству, найбільше учнів-болгар навчалося у приватних та громадських школах (23,4%), у міністерських однокласних – 6,2%, у церковно-приходських – 4,3%, у міських однокласних та прихідських 1828 р. по 0,2%. В навчальних закладах вищого типу болгари складали 3,3%, у сільських міністерських двокласних та 0,1% у міських за положенням 1872 р.. Взагалі кількість учнів-болгар по всіх категоріях навчальних закладів становила 1,8%. Цей високий показник земські статистики пояснюють браком даних по всіх школах губернії, однак не можуть не визнати, що “... писемність у болгар, а отже і прагнення до навчання більша, ніж у інших слов'янських національностей губернії (в селах: 38,5% чол. Та 10,7% жін., у містах 72.55 чол. Та 45.5% жін.), крім, звичайно, поляків” [10;111-112].

Надзвичайна популярність приватних та громадських навчальних закладів серед болгар пояснюється, передусім, тим, що в останніх навчальних закладах викладання велося виключно російською мовою. У деяких випадках результативність навчання в таких школах зводилося до того, що у школі діти-болгари, хоч і могли читати російською, проте нічого з прочитаного не розуміли. Питання про використання рідної мови у болгарських молдавських та українських школах було поставлене на першому з'їзді земських вчителів [18;30-35]. Тоді ж херсонське земське зібрання постановило дозволити використовувати ці мови для кращого вивчення російської[18;216].Оскільки для болгарських шкіл вчителів спеціально не готували, ми не можемо сказати, наскільки ця постанова вплинула на реальний стан

речей, тим більше, що від вчителів не вимагалось знання місцевої мови, все залежало від самого вчителя.

Російський уряд підозріло відносився й до студентів-болгар. У 1892р. Попечитель Одеського Учбового Округу запропонував зібрати відомості "... чи не було помічено шкідливого впливу грошової допомоги болгарського уряду студентам-болгарам Новоросійського університету, та цих останніх на їхніх товаришів-співвітчизників, які не отримують субсидій із князівського впливу, в розумінні їх відчуження від Росії, вселення у них перекручених понять про цілі та характер вищої освіти, що щиросердно дається їм російським урядом". Викладачі завірили Попечителя, що нічого подібного вони не помічали [5;36-37].

Незважаючи на "щиросердя" російського уряду болгари на Півдні України були позбавлені можливості отримати повноцінну освіту, як через недостатню кількість закладів взагалі, так і через відсутність шкіл, де б викладання було рідною мовою.

Подібна ситуація склалася й у молдавського населення. Відсутність шкіл, де б викладання було молдавською мовою, призвело до того, що ця етнічна група стояла на останньому місці по грамотності серед населення Херсонської губернії – у селах 15,6% чоловіків та 1,7% жінок, у містах – 21% чоловіків та 3% жінок, які вміли читати і писати [10;3]. Проте дані 1905 р. свідчить про їх великий інтерес до освіти. У земських сільських школах найбільше учнів-молдаван було у Тираспольському (41%), Єлисаветградському (16,9%) та Анан'євському (14,8%) повітах. Серед інших сільських шкіл найбільшою популярністю у них користувалися міністерські однокласні (19,3%) та церковно-приходські (12,5%). У місті найбільше молдаван навчалося у школах грамоти – 38,7% та церковно-приходських – 37%. Стосовно закладів вищого типу, то молдавани переважно навчалися у міністерських двокласних училищах (10,6%), зрідка у міських за положенням 1872 р. (3,2%) та ремісничо-писемних (4%). Взагалі учні-молдавани складали 8,7% від усіх учнів губернії. Цей надзвичайно високий показник може свідчити як про бажання молдаван дати освіту своїм дітям, так і про те, що не всі представники цієї етнічної групи вірно вказали свою національність під час перепису, і, навпаки, революція 1905 р. викликала в них бажання назватися тими, ким вони є, у 1905 р., коли земськими статистиками збиралися відомості про школи[10;111-112]

Розглянувши питання національної освіти на Півдні України, ми можемо зробити наступні висновки:

1. Найкраще освіта розвивалася у німецького населення, завдяки підтримці самих колоністів, як матеріальної, так і усвідомленням важливого місця освіти в житті

наступного покоління. Розвиткові освіти у німців Півдня України сприяв дозвіл мати свої національні школи і навчати дітей на рідній мові.

2. Поширенню освіти серед єврейського населення, особливо середньої та вищої, заважало встановлення відсоткового відношення учнів-євреїв у цих навчальних закладах, обмеження для бажаючих відкрити хедери та отримати звання меламдів. Проте ця етнічна група демонструє досить високий рівень грамотності та активність у захисті своїх прав на освіту.

3. Однією з найосвіченіших груп населення Херсонської губернії є поляки, однак їх освіта була імпортована з-за кордонів нашої губернії, отримати повноцінну освіту на території Півдня України вони не могли.

4. Освіта у греків знаходилася в більш вигідному становищі, ніж у поляків, болгар та молдаван. Головна заслуга в цьому грецьких підприємців, які широко підтримували національні навчальні заклади.

5. Положення освіти у болгар та молдаван було дуже важким, оскільки відсутність власних шкіл та вчителів, які знали ці мови, а головне - протидія російського уряду, ускладнювали здобуття освіти їхнім дітям. Херсонське земство прийняло міри до виправлення цього становища, проте його повноважень не вистачило на скасування заборон уряду.

Джерела та література

1. ДАОО. Ф.42.Оп.35.Спр.1002.арк.8,13,22.
2. ДАОО. Ф.42.Оп.35.Спр.7.арк.2-3.
3. ДАОО. Ф.42.Оп.35.Спр.713-780.
4. ДАОО. Ф.42.Оп.35.Спр.1553.арк.13-17,21-113.
5. ДАОО.Ф.45.Оп.8.Спр.54.арк.36-37.
6. Доклады управы и комиссий, предложенные на рассмотрение Херсонского губернского земского собрания сессии 1866 года. –Б.м.: Б.в. – 1164с.
7. Историко-статистический очерк общего и специального образования в России. – СПб.,1883 (обл.: 1884), 11, 257 с.
8. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1897 год. – Херсон: Паровая Типо-литография О.Д. Ходушиной,1899. – 99 с.
9. Левассер З. Народное образование в цивилизованных странах. – СПб.: Типография Б.М.Вольфа,1899. – 203 с.
10. Народное образование в Херсонской губернии за 1905 год.- Херсон:Типо-литография насл. Ходушиной, 1907 –260 с. + приложения.
11. Обзор Херсонской губернии за 1880 год. – Херсон:Б.в; Б.р. – 60с. + приложения.
12. Обзор Херсонской губернии за 1899. – Б.м.:Б.д.. –91с. + приложения.
13. Обзор Херсонской губернии за 1900.- Херсон: Типография Губернского Правления,1901. – 94с.+ приложения.
14. Обзор Херсонской губернии за 1905 год. – Б. м.:Б.р. –109 с.
15. Обзор Херсонской губернии за 1910 год. – Херсон: Типография Губернского Правления, Б.р. – 96 с. + приложения.
16. Обзор Херсонской губернии за 1912 год. –Херсон: Типография Губернского Правления; Б.р. – 84 с. + приложения.
17. Історико-біографічні нариси / Під редакцією В.Смоля. – К.:Б.В.,2001. – Підприємці й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII – XX 342 с., іл..
18. Сборник Херсонского земства.1881.№3. – 623с.
19. Скальковский, А.М. Материалы для истории общественного образования в Одессе. Оттиск из 2-го вып. «Трудов Одесского статистического комитета».-Одесса,Б.в.,1867.-34с.

20. Собрание постановлений и распоряжений Министерства Народного Просвещения, касающихся прохождения курса учениками и ученицами-евреями. Составл. А.Григораевым. – Одесса»Б.и.,1901.-36с.
21. Sahta Maria Phillip. The question of elementary education in the Third Russian State Duma, 1907-1912, Lewinston ets.; The Mellen press 1990. - XXV:119.: mabl.; 23 ст.
22. Херсонское губернское земское собрание. 23 сессия.- Херсон:Б.м.,1882.-404с.

В.А.Добровольська

Становлення та розвиток системи жіночої освіти Півдня України на початку XX століття

Період другої половини XIX – початку XX століття в історії України отримав назву “українське національне відродження”. Незважаючи на те, що українські землі знаходилися під владою двох імперій – Австрійської та Російської, в цей час відбулося багато важливих подій, які сприяли подальшому формуванню української нації. До цих подій можна віднести бурхливий розвиток народного господарства, створення громадсько-політичних організацій, українських політичних партій, їх просвітницьку діяльність на ниві культури. Епоха 1860-70-х років, яка характеризувалася ліквідацією кріпосного права і швидким розвитком промислового капіталізму, сприяла формуванню народної школи, для якої раніше кріпосне право було значною перешкодою. Створенням цієї школи займалися в основному суспільні організації, роль держави була другорядною. Окреме місце займала жіноча освіта, фундамент якої формувався протягом всього XIX ст. під впливом передової європейської думки.

Жіночій освіті царський уряд спочатку приділяв мало уваги. Тільки під натиском численних виступів у пресі, літературі найвпливовіших педагогів, громадських діячів, письменників відносно необхідності суттєвих змін у сфері освіти жінок, уряд був змушений взятися за створення її організаційних засад. Таких кроків вимагав час: жінки брали активну участь разом із чоловіками в усіх сферах суспільного життя, активно працювали на ниві культури, науки, літератури, їх успішний педагогічний досвід бажано було б наслідувати і використовувати в подальшій практиці навчання.

Завдяки діяльності імператриці Катерини II у XVIII ст., імператриці Марії Федорівни у XIX ст. було започатковано створення системи середніх жіночих навчальних закладів у Російській імперії. Досвід функціонування перших дівочих інститутів брався за взірць під час організації інститутів шляхетних дівчат в Україні.

У другій половині XIX ст. була проведена низка реформ в освітянській галузі, що передбачало відкриття та подальший розвиток вже існуючих початкових, середніх і вищих навчальних закладів. Уся територія України була поділена на округи. Майже

вся сучасна територія Півдня України входила до складу Одеського шкільного округу. На цих землях всі школи мали відповідно російський характер.

За проектом Статуту нижчих і середніх училищ (1860 р.) система початкової освіти включала три типи шкіл: школи грамоти, нижчі народні училища, вищі народні училища. Дівчатка могли навчатися лише у нижчих училищах [14,20]. У свою чергу початкові школи мали й іншу класифікацію: міністерські (створені Міністерством народної освіти), земські (засновані земствами) та церковно-приходські школи (були у віданні православної церкви). До міністерських закладів відносили всі міські та національні (єврейські, німецькі) училища, а також одно- і двокласні училища в сільській місцевості. Переважаюча кількість дівчат навчалися в одно- і двокласних училищах.

Однокласне училище з трирічним строком навчання своєю метою мало дати обмежені елементарні знання. Тут навчалися діти з 7 років, батьки яких належали до нижчих верств суспільства. Двокласне училище давало можливість розширити та закінчити початкову освіту, саме тому строк навчання збільшувався до 5-6 років. Дівчат приймали з 11-14 років і вони були переважно середніх станів. Випускницям надавалося право продовжити навчання в гімназіях та професійно-освітніх школах. В однокласних училищах вивчали російську мову, письмо, арифметику, Закон Божий, церковний спів. У двокласних додатково вивчали історію та географію Російської імперії, природознавство, креслення [13,17-18].

Основою загальної початкової освіти була однокласна школа з програмою 1864 р. Школу вів один вчитель, який одночасно навчав кілька вікових груп. Крім того, був законовчитель і у містах іноді окремо вчитель малювання чи співів. На початку ХХ століття число вчителів зростає (один на дві групи). Навчання для хлопців і дівчат було спільним, але у містах діяла невелика кількість власне чоловічих та жіночих шкіл. Так, наприклад, у Херсоні в 1906 році працювало 10 міських трирічних шкіл, з яких одна жіноча школа (на Воєнці), одна чоловіча (Потьомкінська), останні вісім були зі спільним навчанням. Навчання у сільських школах було безкоштовним, а в міських батьки сплачували 2 крб. на рік. Найбідніші учні взагалі звільнялися від оплати. Так, у цьому ж році звільнених було 45,5% від загальної кількості учнів [12; 4,19-20].

Більшість земських шкіл були розраховані на трирічний строк навчання (однокласні), і лише деякі працювали чотири роки (двокласні). В них учні вивчали Закон Божий, російську та старослов'янську мови, письмо, читання, арифметику. Навчання було безкоштовним [9,46]. Взагалі ці заклади були прогресивними,

передовими, доступними і тому почали обмежуватися урядом, який почав у противагу земствам активно створювати церковно-приходські школи.

На початку XX ст. більшість дівчат навчалися в парафіяльних училищах, які утримував Синод. Основна увага в них приділялася релігійному вихованню учнів. Саме тому головним навчальним предметом був Закон Божий. Вивчалися предмети, які допомагали здобути практичні навички: рахівництво, математика. Належна увага приділялася вивченню географії та історії Російської імперії. Такі предмети як гігієна, рукоділля, малювання, домоводство, гімнастика, співи, музика, танці готували дівчат як майбутніх господинь. Оволодіння знаннями з таких обов'язкових предметів як російська мова і література, французька мова і література, природознавство, чистописання, креслення мало сприяти продовженню навчання у середніх навчальних закладах. Крім того, працювали і вищі початкові школи: двокласні училища з п'яти і шестирічним строком навчання та міські шестирічні училища для дітей ремісників, службовців та дрібних підприємців.

Розглянути діяльність таких закладів можна на прикладі функціонування Бериславського вищого початкового училища, контингент якого складався з дітей середніх і вищих станів, які починали тут вчитися з 10-13 років. Плата за навчання була у порівнянні з нижчими училищами досить високою – п'ять крб. на рік, а тому була суттєвою перешкодою для навчання бідних дітей [7,арк.19]. Тут навчалися як хлопці, так і дівчата, причому до 1909 року це училище було суто чоловічим. Відповідно до архівних даних, у 1909–1910 н.р. тут викладався цілий комплекс предметів: географія, Закон Божий, фізика, арифметика, геометрія, історія, російська граматики та читання, природознавство, малювання, церковнослов'янська мова, креслення, чистописання, співи, гімнастика [8,арк.7].

Частина вищих початкових шкіл мала професійний нахил. Вони давали початкові знання майбутнім робітникам багатьох галузей господарства. Переважна більшість таких закладів були зі спільним навчанням. Але працювали і власне жіночі школи. Так, у 1906 р. діяли єврейське дівоче професійне училище, училище Любарської, земська фельдшерська школа [12, 28-29]. Закінчення цих шкіл давало можливість продовжити навчання у середніх навчальних закладах.

Початкові навчальні заклади приймали усіх бажаючих вчитися – від селянина до дворянина. Цьому сприяли невелика за розміром платня за навчання, дозвіл уряду звільняти від оплати найбідніших. Але не всі стани суспільства, особливо нижчі, усвідомлювали необхідність давати своїм дітям повну початкову освіту. Та й роль уряду в справі фінансової підтримки шкіл могла б бути більш активною.

Для середньої жіночої освіти Російської імперії XIX – п. XX ст. були характерні всестановість, державне регулювання, наявність великої кількості приватних закладів, переважно платне навчання.

Внаслідок реформаторської діяльності царського уряду у XIX ст. функціонують декілька видів жіночих шкіл. Поряд з вже існуючими дівочими інститутами та пансіонами, єпархіальними училищами у 1858 р. виникають жіночі гімназії та прогімназії. Поряд з Відомством закладів імператриці Марії велику роль в управлінні середніми жіночими закладами стало відігравати Міністерство народної освіти. Міністерських гімназій з часом стало більше, ніж маріїнських, а Міністерство – головним державним органом, що керував освітою жінок. Фінансування цих закладів з боку держави було слабким. Недаремно з 1878 р. виникає велика кількість приватних шкіл. Інститути та гімназії Відомства імператриці Марії знаходилися в дещо кращому становищі – вони отримували більше коштів.

Найбільш розповсюдженими серед дівчат були гімназії та прогімназії, причому кількісно переважали приватні. Прикладом цього є такий факт: у 1910 р. в Одесі нараховувалося 18 гімназій, з яких одна була маріїнською, дві - міністерськими, 15 – приватними [6,арк.16]. Взагалі Одеса була центром жіночої освіти одеського шкільного округу, недаремно тут функціонувала велика кількість навчальних закладів. Херсонська губернія, яка входила до складу зазначеного округу, займала перше місце в Україні за кількістю міністерських гімназій, яких у 1905 р. нараховувалося 26. В означеній губернії на кожну таку школу припадало 105 тис. жителів, тоді як у Київській – 324 тис. [10,82].

Головним і стабільним джерелом утримання жіночих середніх закладів була платня за навчання. Так, у державних гімназіях у 1908 р. платня складала в середньому 70 крб. на рік, у приватних – 115 крб. Іншими статтями надходжень до державних закладів були: допомога Міністерства народної освіти, земств, місцевої влади, пожертвування. Так, наприклад, в цьому ж році Сімферопольська жіноча гімназія (міністерська) найбільший прибуток отримала від сплати за навчання - 33.037 крб., від Міністерства – 2000 крб., від міста - 1878 крб., повітового земства – 2000 крб., отримала пожертвувань на суму 1229 крб. [5,арк.5,63,381]. Джерела утримання приватних закладів були дещо іншими: в основному це платня за навчання та кошти засновниці.

Гімназії та прогімназії були відкриті Міністерством народної освіти як всестанові заклади. Якщо врахувати, що школи отримували незначну допомогу Міністерства, утримувалися на кошти місцевих жителів, тому право навчатися

справедливо повинні мати всі верстви суспільства. Але все таки у гімназіях за кількістю переважали діти середніх та вищих станів, бо оплатити навчання могли не всі батьки.

У гімназіях та прогімназіях приділялася увага релігійному, розумовому, моральному вихованню дівчат. Гімназії були класичними: переважаюча роль у вивченні належала латині та грецькій мові. Строк навчання у гімназії був сім років, дівчата починали навчатися з 9-10 років, причому на момент вступу повинні були мати знання в обсязі трирічної початкової школи. Прогімназіями називали навчальні заклади гімназійного типу зі скороченим строком навчання – три роки. На початку XX ст. деякі гімназії мали додаткові педагогічні класи, випускниці яких отримували право не тільки на звання домашньої вчительки, але й право викладати в початковій школі деякі предмети.

Протягом першої половини XIX ст. склалася єдина система управління середніми жіночими закладами на території Російської імперії. Загальний для цих шкіл Статут був затверджений у 1855 р. імператором Олександром. Поступово були уніфіковані статuti, програми середніх жіночих шкіл, упорядковано каталоги дозволеної для використання літератури.

Програма гімназій (державних і приватних) була майже однаковою: Закон Божий, російська мова і література, історія, географія, іноземна мова (німецька або французька), давні мови (грецька, церковнослов'янська, латина), рукоділля, малювання, музика, співи, танці, арифметика, геометрія, природознавство, чистописання; трохи пізніше додали алгебру. Восьмий клас включав в себе педагогічні дисципліни (педагогіку, дидактику) і методику викладання окремих предметів (російської мови, чистописання, малювання, співів, арифметики і т.д.) (4, арк.14,59, 73,100,104,109,209).

Особлива увага уряду приділялася навчанню дівчат духовного стану, бо недаремно ще з першої половини XIX ст. була створена мережа єпархіальних училищ. До них могли вступати дівчата інших станів, але за окрему плату. Ці заклади підкорялися Синоду, матеріально підтримувалися місцевим духовенством. За Статутом 1868 р. випускниці отримували свідоцтво про звання домашньої вчительки з тих предметів, у вивченні яких вони виявили ґрунтовні звання, а також свідоцтво вчительки початкових класів.

У закладах середньої жіночої освіти викладався широкий комплекс предметів, хоча дещо в обмеженому вигляді, якщо порівнювати з навчальними планами чоловічих гімназій. Головна увага спрямовувалася на використання придбаних знань

вихованками на практиці. Це значно обмежувало можливості жінок досягти значних успіхів у будь-якій галузі науки, ускладнювало можливість вступати до університету. З іншого боку, як того і прагнув уряд, дало суспільству багато освічених дружин, матерів, господарок. Цьому сприяло поглиблене вивчення таких предметів як рукоділля, домоводство, гігієна. Початкові школи у більшості почали стабільно поповнюватися педагогічними кадрами, що давало можливість дати елементарні знання багатьом дітям, особливо з нижчих станів.

Здобути вищу освіту в Російській імперії у XIX – на початку XX ст. можна було кількома засобами – за допомогою університетів, вищих спеціальних навчальних закладів (інститутів). Особливістю урядової політики в галузі вищої освіти було те, що жінкам заборонялося навчатися в університетах (тільки у 1914 р. ця заборона була скасована).

У Західній Європі прагнення жінок здобувати вищу освіту вирішувалося за допомогою системи жіночих підготовчих курсів для вступу до університетів та системи додаткових педагогічних класів у гімназіях. Лише у Німеччині була створена окрема система вищої жіночої освіти (вищі жіночі курси). Розвиток освіти в Російській імперії ґрунтувався на німецькій моделі (ще з часів Петра I). Тому в жіночих гімназіях відкривалися педагогічні класи, а у великих містах відкривалися вищі навчальні заклади для жінок на громадські кошти та кошти благодійників навчатися тут могли лише жінки вищих станів. Відкриття у Києві у 1878 р. вищих жіночих курсів (ВЖК) було сигналом для відкриття аналогічних закладів в адміністративних центрах всієї Російської імперії.

Характерною рисою вищої жіночої освіти в Україні було те, що ВЖК існували тільки як приватні заклади, тоді як інститути – як державні. Інститути розрізнялися за напрямком підготовки спеціалістів – технічним, гуманітарним, художнім і т.д. Кількість жіночих інститутів поступово збільшувалась, особливо після революції 1905-1907 рр. Для того, щоб вступити до них, досить було мати середню освіту. По закінченні випускниці отримували диплом з певної спеціальності (вчителя, лікаря, агронома тощо), право на подальше навчання в спеціально-професійних закладах, свідоцтва домашніх наставниць з правом викладання в молодших класах жіночих гімназій. Найвідомішим таким закладом був Одеський жіночий музичний інститут.

Вищі жіночі курси, як й інститути, надавали слухачкам вищу освіту обраного профілю. Якщо в інститути приймали жінок віком від 16 до 40 р., то курси вводили віковий ценз – від 13 до 17 р. Навчання тривало один - три роки. На початку XX ст. в

Одесі працювали вищі жіночі медичні курси, політехнічні, курси з виноградарства і виноробства (перші в Російській імперії) [15, 143].

Розглянути особливості функціонування ВЖК можна на прикладі роботи вищих жіночих педагогічних курсів міста Одеси. Ці курси були відкриті за проектом професора Новоросійського університету М.М.Ланге у 1903 р. за дозволом Міністерства народної освіти. Створений заклад мав два факультети: історико-філологічний та фізико-математичний. Ці факультети в свою чергу поділялися на п'ять відділень: історичне, російської мови і словесності, математичне, французької мови і літератури, німецької мови і літератури із загальною кількістю слухачів – 296 [3, арк.6-7]. У процесі викладання активну участь беруть видатні професори та викладачі Новоросійського університету. Поступово змінюється характер курсів, вдосконалюються навчальні програми. У 1906 р. курси перетворюються на вищі жіночі курси у складі двох факультетів – фізико-математичного та історико-філологічного. У 1908-1909 н.р. розпочинає роботу ще один факультет – юридичний. У зазначений період кількість слухачів на всіх відділеннях – 1209 [1, арк.6, 10].

Аналіз навчальних програм зазначеного навчального закладу свідчить про те, що курси давали значний обсяг знань з гуманітарних, природничих, технічних дисциплін. Так, наприклад, у 1910 р. на історико-філологічному факультеті ОВЖК, яке складалося з історичного, словесного, французького і німецького відділень, вивчалися такі предмети: історія релігії, історія Сходу, Греції та Риму, середньовічна історія, нова історія, методологія історії, російська історія, історія російського права, давньої і нової філософії, логіка, психологія, історія церкви, політична економія, державне право, історія грецької, римської, російської літератури, історія російської мови, слов'янських, західноєвропейських літератур, порівняльна граматики, історія античного мистецтва і мистецтва епохи Ренесансу, історія французької літератури (на французькій мові), німецької літератури (на німецькій мові), енциклопедія германської філології, давні мови: латинська, грецька, церковнослов'янська, основи дидактики, поетика [2, арк. 7-8].

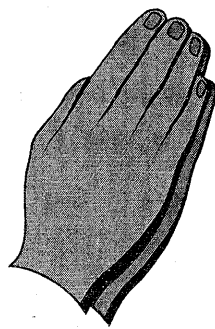
Досліджуючи соціальний стан курсисток ОВЖК у 1905 р., було виявлено, що із всього контингенту (487 дівчат) найбільшу кількість становили доньки дворян та чиновників – 202, діти міщан – 129, купців – 82, духовництва – 33, іноземних громадян – 27, селян – 14 [3, арк.7]. Необхідно зазначити, що впровадження у життя принципу всестановості було позитивним кроком в історії освіти. Поступово йде процес зближення нижчих та вищих станів, але різниця у їх матеріальному положенні різних верств суспільства гальмувала процес втілення принципу всестановості у життя.

Засвоєння цього комплексу предметів дозволяло жінці здійснювати поступовий перехід від пасивної суспільної ролі (мати, дружина, господарка) до активної (педагог, спеціаліст певної галузі господарства). Але не всі жінки могли навчатися у вищій школі, основною перешкодою були скрутні матеріальні умови життя нижчих та середніх станів. Тому недаремно серед випускниць переважали дівчата вищих станів.

Процес розвитку жіночої освіти Півдня України на початку XX ст. мав багато позитивних моментів. Про це свідчить створення відкритих всестанових шкіл, їх державне регулювання, фінансова підтримка з боку держави, земств, місцевих органів влади, невелика вартість навчання (або її відсутність) у початкових навчальних закладах, можливість жінкам отримати вищу освіту. З іншого боку, недостатня матеріальна підтримка держави жіночих шкіл, заборона уряду вчитися жінкам в університеті, висока платня за навчання у середніх, а особливо у вищих закладах гальмували цей процес.

Джерела та література

1. Державний архів Одеської області (ДАОО).Ф.334.Оп.3.Спр.7528.Арк.6,10.
2. ДАОО.Ф.334.Оп.3.Спр.7655.Арк.7-8.
3. ДАОО. Ф.42. Оп.35. Спр.385.Арк.7.
4. ДАОО. Ф.42. Оп.35. Спр.1770. Арк. 14,59,73,100,104,109, 209.
5. ДАОО. Ф.42. Оп.35. Спр. 2312. Арк. 5,63,381.
6. ДАОО. Ф.42. Оп.35. Спр.2393. Арк.16.
7. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф.193. Оп.1. Спр.7. Арк. 19.
8. ДАХО.Ф.193. Оп.1. Спр. 14. Арк. 7.
9. Дмитриев С.С. Очерки истории русской культуры начала XX века. – М., 1985. – С.46.
10. Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения (1858 – 1905). – Спб., 1905. – С.82.
11. История городов и сел Украинской ССР. Херсонская область / Тронько П.Т. (пред.), Артеменко И.И., Бажан Н.П. – К., 1983.
12. Народное образование в ведении Херсонского Городского Общественного Управления в 1906 г. – Херсон, 1907. – С.4, 19-20,28-29.
13. Ососков А.В. Начальное образование в дореволюционной России (1861 – 1917). – М., 1982. – С.17-18.
14. Педагогическая энциклопедия / Под ред. И.А.Капрова, Ф.Н.Петрова. В 4-х т. Т.3. – М., 1966. – С.20.
15. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – С.143.

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Православна ортодоксія як центроутворюючий принцип релігійного світогляду І.Огієнка (митрополита Іларіона)

Дослідження різноманітних аспектів духовної спадщини І.Огієнка (митрополита Іларіона) може бути більш ефективним, якщо попередньо з'ясувати питання щодо світоглядних чинників його наукової, громадської та релігійної діяльності. Найбільш виразною рисою огієнкового світогляду є релігійність, до того ж релігійність православного характеру, тому дослідження величезного масиву його наукових праць потребує першочергового розгляду питання щодо ставлення українського науковця і богослова до таких принципово важливих для релігієзнавства проблемних питань, як природа і сутність релігії, її функціональність та закономірності релігійного процесу. Відношення людини до релігії є виразно персоніфікованим, втім ця персоніфікація не є відірваною від соціального контексту існування індивідууму, отож саме соціальна сутність людської істоти визначає принципову можливість розгляду таких аспектів особистісної екзистенції, які, здавалося б, непідвладні науковому дослідженню.

Коли мова йде про такі складові людського духу, як релігійність та, тісно пов'язану з нею, моральність, то виникають певні труднощі у пошуку надійних критеріїв їх оцінки, проте саме ці форми свідомості індивіда, за умови їх ідентифікації і визначення рівня розвиненості, виступають чи не єдиними надійними показниками людяності і соціального статусу індивіда. Опосередкованим свідченням наявності екзистенційно значимих рис в особистісній свідомості індивідууму є визнання спільнотою певної особи як лідера, провідника, видатного діяча, або героя нації, до того ж, це визнання має бути швидше неофіційним, ніж офіційним, тобто ґрунтуватись передусім на інтуїтивних джерелах народного пошанування своїх проводирів, що назовні виходить у вигляді позитивно налаштованої по відношенню до них громадської думки. Щодо особи І.Огієнка, то таке застереження аж ніяк не є зайвим, адже добре відомо, що офіційна радянська пропаганда намагалася сформувати його імідж як виключно негативний. Ми припускаємо, що в особистості І.Огієнка співіснували певні суперечливі моменти, але, разом із тим, не викликає сумніву, що його постать в історії розвитку релігійної свідомості українського народу є визначною.

Досліджуючи творчу спадщину видатних представників певного народу, ми торуємо найкоротший шлях проникнення в таємниці національного менталітету

через проникнення у сутність психології найбільш яскравих його представників, що у свою чергу виступає психологічною підставою зміни його соціального буття на краще. Сам І.Огієнко дуже добре усвідомлював винятково важливу роль духовної еліти в розбудові національної держави, про що свідчать його наукові праці, присвячені деяким визначним духовним і політичним лідерам українського народу. Зокрема, він писав, що "...культурна нація ніколи не забуває, що вона має велику й славу історію, переповнену живими зразками для наслідування. ...це в першу чергу наші українські Святі та великі Отці Української Церкви." [1,17]

Не слід забувати, що останнім часом суспільні науки все більше акцентують увагу на аналізі унікальних феноменів, усього індивідуального і неповторного, тобто на біографії людини, історії родини, міжособистісним відносинам тощо, поступово відходячи від пріоритетного дослідження масових явищ, зокрема, масових ментальностей. Такий підхід сприяє розкриттю існуючих в індивідуумі поведінкових альтернатив, виявленню його особистісного вибору, мотивів цього вибору і його результатів.[2,3] Отже, наміри, мотиви, рушійні сили поведінки з точки зору сучасної науки є більш важливим предметом дослідження, ніж їх наслідки, – вчинки і акти діяльності особи чи угруповання людей, - оскільки передують їм.

Таким чином, не варто обмежуватися лише констатацією таких характерологічних світоглядних рис І.Огієнка, як любов до Бога і зразкова побожність, апологія православної української релігії, невичерпний оптимізм і непоборна віра у творчі можливості українського народу, відданість ідеї розбудови міцної національної української держави на засадах християнського віровчення, але необхідно шукати відповіді стосовно їх генезису. Психологічний підхід (краще сказати, етнопсихологічний) до вивчення творчої спадщини І.Огієнка, є не лише науково доцільним, але й єдино можливим, щоб належним чином визначитися в проблематиці і методологічному інструментарії на шляху досягнення цієї мети.

Біографія І.Огієнка надзвичайно багата на події і це багатство детерміноване з одного боку внутрішніми (суб'єктивними), а з іншого зовнішніми (об'єктивними) чинниками. Дійсно, як зазначав Аристотель, "...людина – це безумовно, джерело вчинків..." [1112,33b], але маємо пам'ятати й про історичні і соціальні умови, які впливали на формування духовного досвіду українського мислителя. Епоха, в яку він жив і творив, була знаковою як для майбутньої долі українського суспільства, так і загалом для всієї світової цивілізації, тому що в цей час доходить до логічного (чи алогічного) завершення утілення в соціальну практику французьких просвітницьких ідей щодо переваги наукового світогляду над релігійним на підставі яких відбувалася

широка секуляризація духовного життя соціуму і створювалися сприятливі умови для масштабної атеїзації суспільної свідомості.

Ніцшеанське “Бог вмер” і контівський позитивізм у цей час ставали своєрідним камертоном настроювання і чинності творчого розуму людини. На цьому тлі, коли, здавалося б, дні релігії до її повного краху можна легко перелічити, дещо парадоксальним виглядає діаметрально протилежна позиція І.Огієнка. Щоправда, він зовсім не був в цьому відношенні, так би мовити “останнім з могікан”, але все ж таки той факт, що маючи всі можливості зробити собі гарну кар’єру світського вченого, став на тернистий, сповнений усіляких неприємностей для особистого життя шлях оборони українського православ’я, є красномовним свідченням унікальної неповторності огієнкового світобачення. Ця унікальність виявляється не лише в одночасному співіснуванні в його особі двох, важко сумісних іпостасей, – світського вченого-професора та людини віруючої, богослова й ієрарха, – її корені слід шукати глибше.

Будь-який дослідник при першому ж знайомстві з творчою біографією І.Огієнка міг би констатувати, що релігійність була наріжним каменем його світогляду. Свідченням цього зокрема є прикметна подія в житті українського вченого і богослова пов’язана з висвяченням його в ченця Іларіона в жовтні-листопаді 1940 року, а згодом наречення, хіротонія і інтронізація єпископом, архієпископом Холмським і Підляським. Цей вчинок став цілком логічною екстеріорізацією його глибоких переконань і прагнень, хоча зовнішнім поштовхом у цьому випадку могла бути передчасна смерть від невиліковної хвороби дружини Домініки. Важливо зазначити, що це перетворення зовсім не було тим, що в традиції західного християнства отримало назву *conversion*, тобто несподіваним для зовнішнього спостерігача наверненням індивіда до релігійної віри через містичне осяяння і чому, в рамках католицизму і протестантизму, на думку М.Бердяєва, надається виключно велике значення. [3,174]

Перехід від “суцільної темряви” до “яскравого світла”, коли мовиться про висвячення І.Огієнка в ченця Іларіона, внутрішньо вмотивований не раптовим осяянням, що стає результатом тривалого визрівання на підставі інтенсивного раціонального осмислення індивідом суперечливих моментів людського існування, а поступовою кумуляцією особистого релігійного досвіду і, таким чином, все більшим поступовим укріпленням в своїй вірі. Тим більше *curriculum vitae* цієї визначної постаті не містить в собі й того, що можна було б назвати *conversion* навпаки, тобто “розвінчання”, “розчарування” (в значенні демістифікації), коли віруючий досягає

раптового “просвітлення” відсутності Бога і стає атеїстом. Образно кажучи, огієнкова любов до Бога виникає не як неочікуваний удар стріли, а розгортається за законом могутньої ріки, що починається із жвавого малесенького струмочка і поступово перетворюється у все більш потужний, широкий і нестримний потік.

Слід напевно погодитися з М.Бердяєвим в тому, що значно менша увага до раптових чудесних внутрішніх перетворень людини є відмінною ознакою православного християнства, яке поступається в цьому відношенні католицизму. Причиною такого становища може бути менша увага православних богословів до психологічного самоаналізу і зосередження не на внутрішніх, а на зовнішніх чудесах, натомість католицизм, ґрунтуючись на персонології августинізму, більш схильний до внутрішнього самоспоглядання. Якщо зважити на те, що визначальною рисою східноєвропейського менталітету є домінування в ньому ірраціонального начала, що виступає передусім як ціннісно-мотиваційний психологічний конструкт соціальної практики, то й православ'я, як фундаментальна основа і водночас культурний продукт цього менталітету, більш ірраціональне, а тому й ближче за своєю суттю ранньому християнству на відміну від сучасного католицизму, який є раціональною метаморфозою оригінального вчення Ісуса Христа. З'ясування цієї обставини може бути корисним ще й для кращого розуміння нетерпимості митрополита Іларіона стосовно західних відгалужень християнства, а особливо, католицизму.

Для сучасного католика, (а може вже й для Фоми Аквінського) вислів *credo quia absurdum* може сприйматися як цікавий архаїзм і тільки, втім для православного митрополита Іларіона він містить в собі такі ж емоційну напругу і змістовне навантаження, (а тому має силу керуючого принципу у думках і діях) як і для Тертулліана. Насправді, в деяких моментах міркування і поведінку українського вченого і богослова неможливо пояснити раціонально, тобто виходячи з позицій філософії Нового Часу, але, якщо підійти до цього питання з огляду на вчення представників східної патристики, то все стає більш зрозумілим. Мимоволі напрошується думка про “розлагодженість часів”, під пануванням яких відбувається розвій культур Східної та Західної Європи. Однак не слід поспішати з висновком, що одна частина Європи йде, так би мовити, в ногу з часом, а інша відстає; вивчаючи творчу спадщину І.Огієнка можна висловити припущення, що проблема часу актуалізується ним не на західноєвропейський кшталт, а швидше узгоджується зі східним менталітетом: для першого характерне бажання “зупинити мить”, для другого – “упіймати вічність”. Тому в працях українського мислителя жодною мірою не експлікується прагнення наздоганяти тих, хто культурно і економічно обійшов

інших, проте настійливо впроваджується думка про необхідність йти в розвитку культури і державності своїм власним, українським, православним шляхом. Таким чином, прагматично-меркантильному гаслу “час – гроші”, виробленому в контексті протестантського віровчення західним світом, протиставляється рання християнська ідея, згідно з якою кожен має нести свого власного хреста, яким би важким він не був. Звідси й деякий апрагматизм у поглядах І.Огієнка, який помітний і щодо особистого життя, і щодо України в цілому і що природно виростає з безумовного пріоритету духовного над матеріальним. Замість наслідувати сильніших, митрополит Іларіон звинувачує їх у відході від християнських принципів у налагодженні суспільного життя і поверненні до язичництва. Цікаво, що Макс Вебер саме у протестантському “розчаруванні світу” вбачав світоглядну підставу матеріального збагачення Заходу. Якщо це дійсно так, то позиція І.Огієнка, спрямована на сакралізацію національного буття і послідовно впроваджена в українську дійсність, мала б закріпити економічну відсталість України і поставити її в залежне, від економічно розвинутих країн, становище. Втім, можливо й що І.Огієнко вважав беззаперечно істинною відому біблійну настанову, згідно з якою, розвинена великими і власними зусиллями духовність народу винагороджується Верховним Суддею його міцним матеріальним становищем. Як би там не було, а ідеальне для нього завжди первинне, а матеріальне – залежне і похідне від ідеального.

Процвітання Заходу, яке митрополит Іларіон міг споглядати на власні очі і яке мало б захоплювати, натомість спонукає його на сповнений скепсису критичний аналіз і внутрішнє неприйняття; що ж стосується вбогості України, то вона його не лякає, а навпаки, налаштовує на оптимістичні сподівання, оскільки, як добрий знавець Біблії переконаний, що останні завдяки власним духовним зусиллям стануть першими, а перші опиняться позаду. Не можна сказати, що митрополит Іларіон абсолютно зрікається матеріального начала, як це робив, наприклад, засновник францисканського ордену, адже для українців, на думку М.Шлемкевича, аскетизм не властивий. Але, принцип “сильна економіка – сильна держава” не стає визначальним в соціально-політичних поглядах І.Огієнка, позаяк він щиро вірив у те, що Київ стане “другим Єрусалимом”. Це слід розуміти як духовний дороговказ митрополита своєму народові: місія українського народу полягає не в тому, щоб йти торованими іншими народами сумнівними шляхами, а самим торувати істинний шлях і для себе, і для інших. Збагнути таку позицію з точки зору сучасного прагматично зорієнтованого європейського мислення неможливо, але тертулліанівське *credo quia absurdum*, у якому сила людського духу, вольове начало в людині, а не розум виступає

абсолютною цінністю буття, є тією ниткою Аріадни, завдяки якій міркування І.Огієнка стають зрозумілими.

Певний алогізм постійного дорікання католикам за те, що вони відійшли від істинного християнського віровчення з боку І.Огієнка пояснюється своєрідністю православної віри, яку він обстоював. Не вирішивши проблему співвідношення розуму та релігії, знання та віри, як це свого часу було зроблено представниками західної схоластики, православна віра настільки знехтувала філософським дискурсом, що принцип *philosophia ancilla teologiae*, властивий ранньому Середньовіччю, міг би виглядати тут недоречним з огляду на майже абсолютну негачію нею раціональної думки. Швидше таке відношення до раціональних форм пізнання дійсності виглядає як принесення розуму в жертву вірі, - *sacrificium intellectus*. Неважко помітити що й І.Огієнко, цей яскравий енциклопедист в сфері мовознавства та історії, відводить зовсім незначне місце філософській методологічній рефлексії. До речі, в міркуваннях на теми релігії А.Шептицького та В.Липинського, яких можна вважати апологетами неанвисного йому католицизму, подибуємо значно більше поваги до раціонального мислення і це є свідченням того, що саме в цій царині потрібно відшукувати причини огієнкової нетолерантності до західного християнства взагалі і до уніатів, зокрема.

Виглядало б невдалою спробою спрощення проблеми пояснювати причину прохолодного ставлення І.Огієнка до філософії тим, що в Київському університеті він опановував філологію й історію, а не філософію. Ця причина швидше за все лежить в площині його православного світогляду, який своєрідно орієнтує духовні шукання людини. Навіть наявність в його особистій бібліотеці спеціального відділу з філософії та економіки, на що вказує один з дослідників спадщини українського вченого і богослова Федір Онуфрійчук [4,18], є передусім виявом його бібліофільства, аніж наданням філософії такої ж ваги, як це ми бачимо серед представників західноєвропейської культури. Стиль огієнкового мислення ґрунтується не на раціональній, античного типу філософії, а на тому, що в досократівський період називається “мудрістю”, або інакше - “життєвою філософією”, джерелом якої є узагальнений безпосередній досвід самого індивіда або людей, що його оточують. Це свого роду “філософія життя”, але в її первинному значенні, коли філософом стають не через успадкування досягнень попередніх визначних філософів, а через природні спостережливість і допитливість, що “постачають” враження для інтуїтивного осягнення дійсності. Така філософія не є гіршою чи кращою за сократівську чи картезіанську філософію, вона – інша. Якщо в картезіанстві

закладено можливість відкидання всього попереднього досвіду людства і проголошення своєї власної теорії як найвищого досягнення людства в галузі філософського дискурсу, то філософія І.Огієнка виходить з безперечного визнання традицій народу, як надзвичайно важливого підґрунтя національного буття.

Питання про генетичну спадкоємність традицій народного життя, ключовим моментом в якій виступає наслідування віри своїх предків, є для І.Огієнка принциповим. Апологетика свого, рідного в його міркуваннях нерідко вступає в протиріччя з вимогами сучасного світу запозичати найкращі досягнення з надбань культури інших народів. В його працях нелегко знайти спробу хоча б декларативного означення принципу “золотої середини” в наслідуванні кращого зі свого і чужого досвіду, як це скажімо, виходить з крилатого шевченківського імперативу “Учітесь, читайте, І чужому навчайтесь, Й свого не цурайтесь.” Досвід предків українського народу І.Огієнко ставить понад усе, до того ж тут не має особливого значення чи цей досвід язичницького походження, чи християнського. Чужоземні впливи на українську культуру, чи то з боку Заходу, чи Росії він розглядає апріорі шкідливими. Було б не зовсім вірним вбачати в цьому ксенофобські тенденції, або острах за нездатність української ментальності чинити опір руйнівним впливам чужорідних культур. Ключ до відповіді на це протиріччя знову ж таки знаходиться в площині православно зорієнтованого огієнкового світобачення.

Оскільки “православність” і “українськість” для І.Огієнка є тотожними поняттями, то українська культура виступає самодостатньою для саморозвитку формою, котра не потребує зовнішніх запозичень, однак вимагає очищення православної віри як своєї фундаментальної основи. В свою чергу це очищення є нічим іншим, як поверненням до ранніх витоків християнства, звірянням своєї ходи з ортодоксією, класичним зразком або каноном для наслідування. “Класичне” християнство, як відомо, заперечує раціональне мислення, як підставу для формування і укріплення віри.

Необхідно зазначити, що в своїх працях, наскільки відомо, І.Огієнко хоча й не піддавав критиці знання, здобуте шляхом раціонального мислення, проте він ніде не приділяв йому тієї уваги, на яке воно заслуговує в модерністському суспільстві. В даному випадку більш інформативним виявляється не те, на чому мислитель акцентує свою увагу, а те, про що він міг би і повинен був говорити, але чомусь промовчує. Наголошує ж він на тому, наскільки важливе значення в житті людини і суспільства має релігійна віра, любов до Бога, що дуже нагадує позицію мислителів Київської Русі в питанні співвідношення віри і знання. Давньоруські книжники, котрі

виробляли свої ідеї виходячи з ортодоксального християнства, вважали, що істинна релігія несумісна з жодною формою раціоналізації – ані з платонівською, ані з аристотелівською. “Вони відверто демонстрували свою неприязнь до “афінейської премудрості” – світської науки та філософії, доводячи перевагу “нерозсудливої” віри над “богомерзенним” знанням.”[5,140] Саме таку канонічну, не “зіпсовану” аристотелізмом православну віру, що ґрунтується на перших сімох Вселенських Соборах і захищав І.Огієнко, вибір яким при посвяченні в ченці чернечого імені Іларіона, – першого київського митрополита-русича, – є символічним в цьому відношенні.

Ще раз наголосимо на тому, що ми не повинні поспіхом звинувачувати митрополита Іларіона в ретроградстві чи консерватизмі. Якщо мова йде про особливості національного менталітету (а тут саме той випадок, коли свідомість І.Огієнка, як визначного представника українського народу ізоморфно зв'язана з українською національною ментальністю), то застосовувати такі поняття недоречно. Більше того, І.Огієнко, з його ірраціонально орієнтованим православним типом мислення, в багатьох моментах набагато краще оцінював українську дійсність і тому реалістичніше бачив українське майбуття, ніж його прозахідно налаштовані опоненти.

Є й інший аспект цієї проблеми: в контексті самої західноєвропейської філософії після трагічного фіналу французької буржуазної революції з'являється романтизм як предтеча формування потужного ірраціоналістичного напрямку, що засуджує розум у спробах привласнити собі істину і, що більш важливо для нас, пропонує для зміни філософської парадигми повернутися до християнства в його ранньому середньовічному варіанті. Це свідчить про неправомірність розгляду західноєвропейської цивілізації як безальтернативної, а тому і єдиної можливої моделі розвитку різноманітних національних культур в рамках світової культури. Навзамін європоцентризму І.Огієнко висуває концепцію самобутнього і оригінального розвитку національних культур, але як апологет православної віри, він вважає неможливим досягнення цієї мети поза межами православ'я. Особливо він відстоює думку, що католицизм призводить до втрати національної ідентифікації народу, а відтак і до асиміляції його культури іншими народами. З таким твердженням навряд чи можна погодитися, оскільки його приклад з історією прийняття католицизму Чехією і в зв'язку з цим начебто асимілювання її Німеччиною, не виглядає переконливим.

Захист православної ортодоксії не виступає для І.Огієнка самоціллю. Передусім його турбує доля України, її духовна та політична несвобода і економічне зубожіння, що явно не відповідає її величезним можливостям. В такій площині він виступає як справжній прагматик, котрий шукає істинні шляхи виходу з кризової ситуації і знаходить їх за межами модних на рубежі XIX-XX століть наукових теорій. У той час, як скажімо, вітчизняні марксистки вважали, що основним підґрунтям соціального поступу країни є розвинена матеріальна база і секуляризація суспільної свідомості, то І.Огієнко дотримувався протилежної точки зору. На його думку не в релігії, як такій слід шукати причини зубожіння українського народу, а в тій релігії, що втратила свою канонічність, тому не відвертатися від православної віри, а до оновленого українського православ'я пропонував він рухатись на шляху розбудови міцної національної української держави.

Підбадьорені реальними успіхами, які принесла нова прагматична філософія буржуазного суспільства, основоположники марксизму почали мріяти вже не просто про порятунок людства, як це робили середньовічні богослови, а про створення раю тут, на землі, а не в якомусь загробному світі. Вихований в православному дусі І.Огієнко не лише не підпав під дію цієї спокусливої ідеї, але й відразу відчув в ній неабияку небезпеку і тому завжди і рішуче виступав проти матеріалістичної філософії. Задля захисту православної віри він змушений був перебратися за кордон, тобто вчинив згідно з настановами Ісуса Христа, вчення якого вважав абсолютною істиною. "Якщо вас переслідують в одному місті, - повчав своїх послідовників Ісус Христос, - переберіться в інше." [6,288] І в сусідній Польщі, не дуже лояльній до православ'я, і в далекій від України, проте толерантній до різних релігійних течій Канаді митрополит Іларіон всіма своїми силами продовжував роботу, спрямовану на захист і оновлення рідної української православної віри.

Таким чином, виходячи з вищезазначеного можна зробити висновок, що у своїх витоках і принципових настановах світогляд І.Огієнка є православним за своєю суттю, а це, в свою чергу, дає можливість досліднику його духовної спадщини більш чітко визначитися з її актуальними для українського сьогодення проблемами та методологічними підходами її наукового аналізу. Хоча слід підкреслити також те, що й саме по собі наукове дослідження психологічних аспектів функціонування індивідуальної свідомості є перспективним напрямком розвитку суспільствознавчих дисциплін в новому, XXI сторіччі. Тому такий підхід має не лише вузько спрямоване значення у вивченні численних наукових праць Івана Огієнка (митрополита Іларіона), а й в цілому для подальшого розвитку всієї суспільної української науки.

Література

1. Українська патрологія: Підручник для духовенства і українських родин. – Вінніпег, 1965. – 164с.
2. Володимир Ляхощкий. Оборонець духовності нації // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907 – 1968). – К., 2001. – С. 3-9.
3. Бердяев Н.А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). - М., "Книга", 1991. – 448 с.
4. Онуфрійчук Ф. Книгозбірня Митрополита Іларіона. – Вінніпег, 1963. – 28с.
5. Философия культуры. Становление и развитие /Под ред. М.С.Кагана и др. – С-Пб., 1998. – 446с.
6. Бейль Пьер. Исторический и критический словарь в двух томах. Т.2. – М., "Мысль", 1968. – 512с.

О.Ю.Бойков

Фанатизм як фактор релігійної свідомості

Досить відкритою темою у питанні міжнаціональних відносин і, зокрема, міжнаціональних конфліктів є фанатизм. Саме він являє собою якщо не головну, то, принаймні, далеко не останню причину розпалювання міжетнічної ворожнечі, оскільки містить у собі ірраціональний, роз'єднувальний фактор. Для того, щоб певною мірою зрозуміти таке явище як фанатизм, який найбільш проявляється саме в релігійній сфері, необхідно розглянути його природу, зокрема соціальне, історичне та психологічне підґрунтя.

Необхідно підкреслити те, що соціальне коріння фанатизму лежить у політичній чи суспільній нестабільності, намаганні влади повністю контролювати свідомість своїх громадян, зокрема, через релігію.

На наш погляд, можна поділити фанатизм на дві категорії – визнаний, що підтримується в більшості випадків владою, оскільки політично корисний тій чи іншій силі і який, при всій складності керувати подібними процесами, все ж спрямовується у визначену течію. Є ще інший вид – фанатизм, який в певній мірі забарвлений фаталізмом і певною мірою мазохізмом – це не визнаний владою культ або релігія. Тут вже можна говорити про дійсну щирість почуття, прагнення провести у життя власну догму, ідею. Але треба казати й про те, що фанатики підкорені певному почуттю страху. Мабуть, це страх втратити контроль над масами чи окремими людьми, страх виявитись непотрібними тому, кому служать. Або ж це страх переслідування.

Відомий російський філософ М.Бердяев зазначав, що фанатик, одержимий манією переслідування, бачить всюди діяння диявола, але він завжди "сам переслідує, мордує і страчує". Людина, одержима манією переслідування, яка відчуває себе оточеною ворогами, дуже небезпечна істота. Саме вона й переслідує, а не її переслідують [1,121]

Справді, виникає замкнене коло , до якого такі особи можуть залучити велику кількість людей, якщо суспільство переживає соціальну кризу, коли маси бажають кращого існування. Так, саме існування, а не життя, тому що життя являє собою не тільки задоволення природних потреб, але й дещо більше.

Проте, на наш погляд треба виділити одну особливу рису фанатизму – він у певний момент в ім'я ідеї може об'єднати маси у критичний період, хоч правда і ненадовго. Тому його використовували, використовують і будуть використовувати політики в потрібний час. Коли, можливо, єдиним засобом об'єднання маси в народ вбачається релігія, то на перші позиції виходить герой-фанатик. Але це може призвести до певних ексцесів, оскільки некеровані дії здатні викликати кровопролиття. Безумовно, це негативний, але природний процес, бо іноді, щоб не загубити в собі Людину людина будить в собі певні первісні інстинкти. Але саме для цього потрібна особиста та суспільна культура, яка не дозволить зануритись у глибини тваринності. Тому вияви фанатизму необхідно в певний момент загасити. Однак, він часто починає поширюватись серед різних соціальних інститутів. З'являється нова форма фанатизму – його симуляція, коли під гаслом тієї чи іншої ідеї вирішуються політичні або корисливі інтереси певної групи людей.

Тут постає новий відтінок фанатизму – релігійно-політичний. Він в сучасних умовах стає особливо небезпечним, оскільки на сьогодні до рук “маси” (за виразом іспанського філософа ХХ ст. Х. Ортега-і-Гасета), освітленої “ідеєю звільнення” за допомогою деяких політиків потрапляють види озброєння, що зможуть частково або повністю знищити земну кулю. Знов таки повертаючись до психологічного боку проблеми, треба зазначити, що подібний фанатизм може бути деякою ознакою некрофілії – знищити все чуже, щоб насадити власне, для інших абсолютно неприйнятне і має не тільки локальну, але й глобальну загрозу.

Фанатизм у його глибокому розумінні, мабуть, не можна поділяти на релігійний та політичний. Він завжди є релігійним, оскільки якщо людина доходить до такого хворобливого стану власної психіки (інакше не назвеш), зміст життя стає для неї справді релігійним культом. Заради нього людина відрікається від життя і йде або в аскети-відлюдники, або у революціонери.

Історичний аспект появи фанатизму полягає в тому, що це явище виникло тоді, коли релігія стала масовим явищем і почала забезпечувати собі популярність. Але при цьому вже в суспільстві проявляється досить нове почуття – відчуття страху, яке має досить різне коріння.

Сам фанатизм, як явище, породжує страх. Певною мірою фанатик боїться свободи, оскільки свобода в свою чергу викликає страх у нього самого. В чому тут полягає смисл?

Людина завжди намагалася подолати в собі почуття страху. І одним з таких способів є намагання пережити цей страх. Тут можна казати вже про справжню пристрасть, коли людина притягнена таким страхом, жахом невідомого. Це і давні містерії з вбивствами, і жах перед скоєнням гріха в християнстві, і сучасні фільми жахів та детективи [2,94]. І хоч завжди були прихильники і суперники таких явищ – вони були свого роду фанатиками, причому в більшості випадків релігійними. Адже, основна ідея їх тверджень була і є саме релігійного змісту. Поклоніння з жертвоприношеннями Аполлону чи Діонісу змінилися на аутодафе – масове видовище, від якого натовп отримувал тваринне задоволення, особливо коли палили відьом. Люди намагалися позбутися свого жаху перед невідомою природою, перед тією ж церквою, перед гріхом. а також мабуть, зняти стрес таким чином. Але фанатики, які здійснювали подібні “шоу”, мабуть звільнялися від певного комплексу неповноцінності бо ж відчували особливий вид страху – страх залишитись на самоті, комплекс непотрібності, тож їм потрібна дія. Певною мірою вони викликають в собі штучні пасіонарні сплески, що дозволяє володіти “масою”.

Психологічна природа фанатизму досить неоднозначна. Крім інших моментів можна розглядати це явища і як хворобу. Тоді треба зазначити, що така хвороба досить заразна, хоч і не тривала, оскільки охоплює уми найбільш ослаблені як у психологічному відношенні, так і в ідеологічному. Фанатиками стають перш за все люди невірні, неважені, з психічними чи фізичними вадами, до того ж підкорені певному комплексу неповноцінності. Як зазначає Е.Фромм, фанатик є незалежним від зовнішнього світу і “страждає крайнім нарцисизмом”. [9,220]. Тому така людина будує свій власний світ мрій, в якому вона всемогутня, найкраща. І цей зовнішній ілюзорний світ вона переносить на зовнішнє середовище. Але такий світ настільки спотворений, наскільки може бути спотворена свідомість подібної людини. До того ж, фанатик підкорений ортодоксальності. [1,126-127] Тому позасвідомо він шукає не правди, а влади. Фанатик ототожнює себе з певною церковною істиною, що дає йому право починати гоніння проти еретиків. Насправді ж, він знає лише частину цієї правди, якщо вона й існує у свідомості інших людей.

В історичному аспекті таке перенесення має релігійний характер, оскільки шлях до кінцевої мети – до Бога завжди вважався єдино правильним. Але подібний шлях для фанатиків за твердженням М.Бердяєва якраз набуває зовсім іншого змісту.

Вони несвідомо відкидають ідею гуманізму, хоч і наголошують на ньому. Мабуть неможливо прийти до Творця, обминувши Людину як в собі, так і в інших. [1,124]

То ж, розглядаючи фанатизм як соціальне та психологічне явище, треба зазначити, що зараз світ менш підкорений даній “хворобі”, але все таки прояви його є. Як вже було зазначено раніше, більшість сучасних так званих фанатиків віри симулюють фанатизм заради власної вигоди.

В ролі стимулу релігійної війни фанатизм зараз досить часто має успіх, треба згадати тільки події вересня 2001 року. Релігійна війна може прийняти глобальний характер, оскільки мова йде вже не стільки про загарбання певних матеріальних цінностей, скільки про боротьбу ідей всепланетного масштабу. В даному випадку виникає дилема як розглядати, наприклад, той самий ісламський фанатизм: як загрозу країнам Заходу чи як захист традиційного укладу життя Сходу проти впливу західних країн і, особливо, США. Тому необхідно приділяти велику увагу розвитку етнічних стосунків у релігійній сфері.

У нашій країні теж постають в деякій мірі подібні проблеми. Українська Православна церква зараз знаходиться в становищі, далекому від блискучого, оскільки перед нею стоїть не тільки питання взаємовідносин з Російською Православною церквою, але й проблема, значно складніша. Мова йде про залучення віруючих до православ'я. Не є новим той факт, що більшість сучасної молоді йде в різні релігійні течії та секти, причому, далеко не завжди офіційні і такі, які можуть стати причиною соціального вибуху через глибокий фанатизм прихильників подібних течій.

Все це вказує на глибину тієї кризи, що переживає православна церква в суспільстві.

В сучасних умовах в Україні також спостерігаються деякі прояви релігійного фанатизму, коли під гаслом незалежності церкви у можливий міжнаціональний конфлікт, що є досить вигідним певним політичним колам, втягується велика кількість віруючих. Але знов таки, тут має місце саме політичне підґрунтя і з цих позицій мабуть треба розглядати і сучасні, і майбутні конфлікти, і в більшості випадків, сплески релігійного фанатизму.

Джерела та література

1. Бердяев Н. О фанатизме, ортодоксии и истине // Философские науки. - 1991.- №8.- С.121-128.
3. Гуревич П.С. Страх – молитва души // Философские науки. - 1992.- № 2.- С.89-99.
4. Гуревич П.С. Современный апокалипсис // Философские науки. - 1992.- № 2.- С.100-108.
5. Запасник С. Ложь в политике // Философские науки. - 1991.- № 8.- С.94-107.

6. Зенгхаас Д. Етнічні конфлікти: причини та шляхи розв'язання // Політологічні читання.- №2.-1994.- С.179-188.
 7. Малащенко А. Религиозное эхо этнополитических конфликтов // Свободная мысль.- № 10.-1994.-С.99-109.
 8. Ортега-и-Гассет Х. Бунт мас // Вибрані твори. - К.: Основи, 1994.- 420 с.
 9. Пивоваров Д.В. Религия: сущность и обновление // Философские науки. - 1992.- № 2.- С.62-73.
 9. Фромм Э. Ради любви к жизни. - М.: АСТ, 2000.- 406с.
 10. Чекаль Л.А. Компенсационная функция религии // Філософська і соціологічна думка.-№ 2.- 1989.- С.111-113.
 11. Шихирев П. Психика и мораль в конфликте (О воспитательной силе зла)// Общественные науки и современность.- № 3.-1992.- С.27-37
- Summary:**

Subject of consideration of this article is problem of development of such public phenomenon as fanaticism. The question of development of fanaticism, especially religious, continues to be urgent, therefore in article look attention on the various reasons of occurrence and development of this factor of public development of the social, psychological and historical points of view.

Н.І.Недзельська

Дітонародження як мета шлюбу в авраамістичних релігіях

Існують певні відмінності в підході до дітонародження в конкретних релігіях і навіть в рамках одного віросповідання. Можна виділити дві основні лінії: іудео-ісламську та християнську. Обґрунтування мети шлюбу в авраамістичних релігіях спирається на старозавітну розповідь про створіння жінки. Дві лінії, що склались в цих релігіях абсолютизують одну із тез: "Плодіться й розмножуйтесь" [Бут.1:27], "Не добре, щоб бути чоловіку самотнім. Створю йому поміч, подібну до нього" [Бут.2:18]. Наголошення на першій веде до визнання дітонародження метою шлюбу. Цю лінію умовно називають реалістичною, переважає вона в іудаїзмі та ісламі. В ранньому християнстві переважала так звана ідеалістична лінія, яка визнає за мету шлюбу здійснення повноти буття, досконалості та довершеності. У православ'ї і досі переважає такий підхід до шлюбу. Католицизм більш практично підходить до проблеми і ще з часу Середньовіччя прагне поєднати ці два напрямки, визнаючи як реалізм так й ідеалізм [9,61-65].

Іудаїзм виходить з того, що найперша заповідь Тори говорить: "Плодіться й розмножуйтесь" [Буття 1:28] велить народжувати дітей, адже це сприяє здійсненню божественного замислу, наближає людину до Всевишнього у вічному акті творіння" [5,133]. З давніх давен іудеї ставляться до дітей як до свого обов'язку й одночасно як до великого блага. В біблійних та раввіністичних писаннях діти розглядались як дар, а їх відсутність як велике нещастя [Бут. 16:1]. Однак, найважливішим тут є не просто збільшення кількості євреїв, а збільшення числа людей, що визнають певні взаємовідносини з Богом і таким чином сприяють приходу його Царства на землі.

Більше того, відмова від дітонародження карається Богом, наприклад, історія синів Іуди, Онана, Ір, Тамари. " Той, що дає нову душу Ізраїлю, подібний до Того, Хто сотворив світ", - писав Рамбам [5,149]. Кількість дітей - спірне питання, але чим більше дітей, тим краще. Узагалі відмовитись від потомства - означає порушити повеління Всевишнього. Іудейські вчителі вважають, що єврейський чоловік зобов'язаний продовжувати націю, він мусить мати потомство.

З народженням дитини пов'язані обряди, серед них, "брит мила" (договір обрізання) на восьмий день після народження хлопчика, надання йому імені на івриті. Дівчаткам дають давньоєврейські імена в синагозі в суботу, наступну після народження, на честь неї батько призначається читати Тору. Наступною церемонією, якщо перший син (за винятком синів когена чи левіта, або якщо мати їх із роду когена чи левіта) народжений не через кесарів розтин, є церемонія викупу первістка [Вихід 13:2]. В реформаторському іудаїзмі, правда, цю церемонію проводять рідко, стверджуючи, що вона приводить до дискримінації інших дітей у сім'ї, а також тому, що роль когена у них відмінена.

Про ставлення до дітонародження свідчить і той факт, що коли у жінки протягом 10 років не було дітей, Тора радить розлучитись. Разом із тим дитина, народжена незаміжною жінкою, як би це не суперечило єврейській моралі, не вважається незаконнонародженою і не обмежується в правах.

Християнство дещо інакше ставиться до дітей, ніж іудаїзм. Воно виросло на ґрунті поєднання різних культур. Заперечуючи язичництво, все таки ввібрало античну традицію, яка, з одного боку, опоетизувала образ жінки, а, з іншого боку, жінка для нього – істота низька, не здатна породити великі ідеї, якими живе суспільство, жінка може лише народити дитину і хоч це важливо для продовження роду, але це нерівноцінне. "Єдиний обов'язок жінки – стати матір'ю" [4,76].

В Римі дочок зовсім не цінували, їм навіть не давали імен, вони носили лише родове ім'я (Юлія, Клавдія). Якщо у сім'ї було кілька дівчат, ім'я виявлялось одне і теж, тоді раціоналісти-римляни їх просто нумерували: Клавдія Терція (3), Клавдія Квінта (5) т.д. Незаміжні жінки називались іменем батька, заміжні – чоловіка [2,121]. Кількість дітей у римських сім'ях регулювали викиданням непотрібних дітей – це було правом батька [3,156].

Християнство лояльне до дітей, але не вважає, що народження дитини – це спосіб служіння Богові. Ранні отці Церкви з виключно гуманістичних позицій критикували язичників Римської імперії за вбивство дітей, підкидання їх у чужі сім'ї. Невідомий представник апологетики, автор "Послання до Діоґнета" пише про

християн, що вони такі як всі, як усі народжують дітей, але не кидають їх, підкреслює він." Вони в плоті, але живуть не по плоті".[6,247]. Про це говорить Юстин у "Апології", протиставляючи християн і язичників: "Щоб нікого не турбувати й самим не грішити, ми тримаємося тієї думки, що підкидати новонароджених малюків є справою поганих людей"[6,298]. Це призводить до того, що діти можуть мати інтимні стосунки з батьками, сестрами, братами, родичами. Є люди, які віддають своїх дітей на розпусту.

Але є у християн й інша причина не підкидати дітей – щоб дитина не померла, бо винний в смерті стане таким чином убивцею [6,299]. Тому, пояснює Юстин, християни або беруть шлюб із метою виховати дітей, або відмовляються від шлюбу і живуть постійно в утриманні від статевого життя. Християни в перші століття свого становлення жили в очікуванні скорого кінця, спасіння через другий прихід Христа, останній суд і Царство Небесне на землі, коли виникне ідеальна держава, котра буде складатись з праведників і буде мир, вічне блаженство, гармонія й справедливість. Тому виступали як проти шлюбу, так і проти дітонародження, адже скорий кінець світу не потребував множення грішників, в день Суду діти будуть тягарем [8,336].

Юстин доводить, що християнство не включає еротичних ритуалів і не обожнює статеві відносини, наводить приклад молодого чоловіка, який просив оскопити його, щоб усі переконались, що статеве життя для християнина неважливе. Коли лікарі відмовились, він жив самотньо [7,299]. Безсмертна душа живе в смертному житті, так і християни живуть як прибульці, у тлінному світі, чекаючи нетління на небесах [7,248]. Татіан виступає проти багатодітності. "Потрібно було б відчувати відразу до тієї, що принесла так багато плодів нестриманості і подоба якої у римлян представлена у свині" [7, 399].

Коли ж Церква стала панівною, з опозиції дійсності перейшла до її освячення, ставлення до дітонародження змінюється. Суспільству необхідні робочі руки, солдати, спадкоємці багатих помість, а пізніше мануфактур, фабрик. В буржуазному суспільстві з використанням дитячої та жіночої праці ще більше змінюється ставлення до дітонародження. Це дало змогу дослідникам говорити навіть про виникнення в XIX ст., дітоцентризму, а особливо в XX ст. демографічні проблеми посідають важливе місце в християнстві, іудаїзмі та мусульманстві.

Іслам як і іудаїзм заохочує дітонародження, вважаючи безпліддя покаранням Аллаха, величезним нещастям, а умисну безплідність та умисну безшлюбність тяжким гріхом. В ісламі літня і багатодітна мати оточена повагою й любов'ю всіх членів сім'ї, включаючи і чоловіка, а особливо якщо вона народила кількох синів.

Коран не робить різниці стосовно фактів народження дівчинки чи хлопчика. На відміну від Біблії, Коран проголошує народження дівчинки даром і благословенням Всевишнього, таким само, як і народження хлопчика. У Корані народження дівчинки, як божественного дарунка, навіть згадується першим: "Владний Аллах над небесами й Землею. Діє Він те, що побажає, дарує, кому побажає, потомство статі жіночої, а кому захоче - чоловічої" [Коран, 42:49].

В Аравійській пустелі здавен існував звичай убивства новонароджених дівчаток. Перед кожними пологами виривали яму в піску і над нею мати народжувала, сидячи навпочіпки. Якщо дитина, що впала в яму, була "всього лише дівчинкою", батько в ту ж мить вирішував, засипати над нею яму чи ні, або, якщо дівчаток у племені не вистачало, дозволити їй жити" [2,115]. Цей жорстокий звичай був засуджений Мухаммедом [Коран, 16:58-59, 16:59, 43:17, 81:8-9]. Більше того, для того, щоб остаточно стерти сліди звичаю умертвіння дітей жіночої статі в мусульманському суспільстві, Пророк обіцяв тим, у кого народжувалися дівчата, велику винагороду за добре ставлення до них: "Тому, хто виховає дочок і буде по-доброму ставитися до них, вони стануть захисницями його від полум'я пекельного "Той, хто виховає двох дівчинок до їхнього повноліття, той у Судний День буде зі мною поруч". Однак, незадоволеність народженням дівчинки, не дивлячись на слова Пророка залишається до нашого часу і народження дочки розглядається як нещастя, а іноді й зло. " Дочки краще не мати, а якщо вона є, то краще їй бути заміжною, або в могилі." [1,26].

Іудаїзм та іслам заохочують народження чим більшої кількості дітей. Мета шлюбу - народження дітей. Вагітність в ісламі - доказ того, що жінка бажана, жадана, кохана. Тонка талія неприваблива, приваблива талія вагітної жінки. Діти народженні від невірної прирівнюються до законних. [1,50].

Проаналізувавши проблему шлюбу в авраамістичних релігіях, можна зробити висновок, що стосунки між жінкою та чоловіком займають важливе місце в усіх релігіях. Вирішення її має свої особливості, але й багато спільного. Дітонародження як мету подружнього життя визнає іудаїзм та іслам, для християнства діти - лише засіб підтримання існування людства, більше того Тертуліан вважав, що вони заважатимуть на Страшному Суді [8,336]. Пояснити таке ставлення релігій до народження дітей можна, перш за все, виходячи з умов виникнення та існування релігій. Християнство виникло як релігія рабів, що не прагнули до відтворення власного буття в дітях. Воно проголосило життя вічне в майбутньому. Очікування другого пришествя не сприяло відтворенню грішників. Іудаїзм та іслам потойбічне

життя змальовував більш туманно. З іншого боку, це релігії народів, що боролись за місце під сонцем і це сприяло поширенню ідеї зростання народу для служіння власному Богові.

Література

1. Вагабов М.В. Ислам и женщина. М.: Мысль, 1968.— 231 с.
2. Вардиман Е. Женщина в древнем мире. М.: Наука. 1990.— 335 с.
3. Винничук Л.Люди, нравы, обычаи Древней Греции и Рима.М.: Высшая школа, 1988. — 496.
4. Гродек Г. Проблема женщины. Спб., 1904.-118с.
5. Донин Х. Быть евреем.-Иерусалим.: Шамир, 1990. - 289 с.
6. Раннехристианские церковные писатели . М.: Инсбрук,1990. - С.255
7. Ранние отцы церкви. Брюссель, "Жизнь с Богом",1988 —734с. Тертулиан. Избранные сочинения.- М.: Прогрес,1994.- 448 с.
8. ТроицкийС. Христианская философия брака.//Соловьев В.Смысл любви,
9. С. Троицкий. Христианская философия брака, Протоиерей Иоан Мейендорф. Брак в православии. М.: Путь,- 1995. С.53-214.

НАШІ АВТОРИ

Бойков О.Ю. – аспірант кафедри українознавства ХДТУ

Бравцев Д.А. – аспірант кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету ХДПУ

Грибовський В.В. – асистент кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету ХДПУ

Дарієнко В.М. – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету ХДПУ

Добровольська В.А. – аспірантка кафедри українознавства ХДТУ

Каплін О.Д. – к.і.н., доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Національного університету ім. В.Каразіна (Харків)

Кузовова Н. – здобувач кафедри історії України історичного факультету ХДПУ

Куценко Ю. – аспірант кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету ХДПУ

Кучеренко А.А. – ст. викладач кафедри історії України, заступник декана історичного факультету ХДПУ

Недзельська Н.І. – ст. викладач кафедри філософії та релігієзнавства, заступник декана історичного факультету ХДПУ

Недзельський К.К. – ст. викладач кафедри філософії та релігієзнавства історичного факультету ХДПУ

Пронь С.В. – к.і.н., доцент, декан факультету гуманітарних дисциплін ВМУРЛ “Україна” (Миколаїв)

Ржеутський В.В. – аспірант кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету ХДПУ

Сінкевич Є.Г. – к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України, декан історичного факультету ХДПУ

Шушляннікова Н.В. – асистент кафедри теорії та історії української культури художньо-педагогічного факультету ХДПУ

Наукове видання

Збірник наукових праць

“Південний архів”

(Історичні науки)

Випуск VIII

ISBN 966-8249-01-1

Макет підготував – Є.Сінкевич

Технічний редактор – В. Гур'янов

Підписано до друку 24.09.2002

Папір офсетний. Друк різнографія.

Гарнітура Arial. Умовн. друк. арк. 17,25. Наклад 300 прим.

Видруковано у Видавництві ХДПУ
73000 м.Херсон, вул. 40 років Жовтня, 4
Тел. (0552) 32-67-95